

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П.Ковальського

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістра
на тему:
«Луцьке староство у 1760-х – 1780-х роках»

Виконав:
студент 2 курсу, групи МІ-61
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
«Історія та археологія»
Піддубний Владислав Русланович
Керівник – к.і.н., доцент
Близняк Микола Богданович
Рецензент - _____
_____

Робота допущена до захисту
(протокол № ___ засідання кафедри історії від _____ 2022 року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. Соціально-економічний розвиток Волинського воєводства у другій половині XVIII ст.....	8
РОЗДІЛ 2. Населення Луцького староства 1760-х – 1780-х рр. ...	40
РОЗДІЛ 3. Економічний розвиток староства	49
Висновки.	69
Список використаних джерел та літератури:.....	71
Додатки.....	74

ВСТУП

Актуальність теми дослідження.

Із набуттям незалежності України активними стали рухи спрямовані кардинально змінити систему освіти, аргументуючи це набуттям незалежності та не «глибоким» вивченням історії України. Особливо важливі зміни полягали в тому, що з відновленням державності України зросла роль краєзнавчої освіти. Історія рідного краю висвітлювалася безсистемно, окремими вкрапленнями в основний зміст навчального матеріалу. Таким чином формувалось досить погане явище яке приводило до того, що немає цілісного розуміння, бачення історії рідного краю. Тому в сучасному світі, в сучасній історії України досить актуальним постає питання вивчення етнічного складу населення, соціальної структури та соціально-економічного розвитку міст в тому чи іншому регіоні України, не виключення рідного краю, та в той чи інший час.

Історія Луцького староства у 1760-х – 1780-х роках є важливою та актуальною темою дослідження для істориків, фахівців які досліджують історію волинського регіону і всіх хто цікавиться історією України та її роллю в світовій історії. Для мене дослідження обраного регіону в окреслений період допоможе покращити мої знання, навички аналізу та дослідження як історика, а також краще пізнати історію рідного краю. Важливо, що дана тема дослідження дозволить краще розуміти регіональну історію України та важливі події, які відбувалися в цьому конкретному регіоні в 1760-х – 1780-х роках., адже джерелознавчим об'єктом дослідження виступатимуть люстрації, які можуть надати нам безцінні факти та події історії регіону. Це може пролити світло на події, які мали вплив на життя місцевого населення та політичну ситуацію в регіоні.

Дослідження обраної теми дозволить розкрити соціокультурний контекст того часу, включаючи питання про культуру, економіку, релігію та суспільне життя. Це важливо для зрозуміння того, які зміни відбувалися в суспільстві та як вони впливали на життя місцевого населення. У зазначений період в історії українських земель відбувалися важливі політичні події, тож

необхідно визначити чи має глобальний вплив історія Луцького староства на процеси інших українських земель. Вивчення історії староства дозволить розглянути низку важливих подій на рівні конкретного регіону і визначити їхні наслідки на місцевому рівні.

Отже, дослідження теми "Луцьке староство у 1760-х – 1780-х роках" має важливий і актуальний характер для розуміння історії України, регіональних процесів і їхнього впливу на сучасний світ. Для мене це є актуальним і важливим завданням, яке допомагає розкрити багато аспектів історії, культури та політики регіону. Воно сприяє розвитку наукового дискурсу, збереженню культурної спадщини та покращенню суспільної свідомості.

Історія вивчення теми: Дослідженням Волинського воєводства в другій половині XVIII ст. займається ціла низка науковців. Важливо зазначити, що присвяченої статті чи іншої наукової роботи саме Луцькому староству в визначені роки немає. Є низка наукових досліджень присвячених безпосередньо місту Луцьку в другій половині XVIII ст. та Волинському Воєводству включають Луцьк та Луцьке староство. Тож зважаючи на такі деталі, важливий внесок має навчальний посібник Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. 342 с. Авторами якого в тому числі є викладачі кафедри історії ім. Ковальського Національного університету Острозька Академія. В ньому висвітлено аспекти життя Волині з найдавніших часів до першого повоєнного десятиліття.

Історія Луцька в історичній літературі XVIII ст. представлена дуже загально, однак збережені джерела дають можливість фахівцям історії доповнити цю низку літератури. Історико-краєзнавче вивчення історії Луцька представлено у працях дослідників XIX ст. – В. Домбровського, А. Перлштейна, А. Сендульського та ін. Вище переліченим авторам вдалося розкрити найголовніші питання в історії минулого міста досліджуваного нами періоду. Важливі відомості було розкрито про другу половину XVIII ст. вони були зроблені Василем Тхорем. Він провів ґрунтовне дослідження луцького

замку, досить докладно зобразив історію міста. Філіп Сулімерський успішно провів аналіз над відомостями люстрацій Луцького повіту 1765 і 1789.

Матеріали люстрацій XVIII ст. активно залучив до дослідження історії Луцька Т. Стецький. У подальшому акти люстрацій до вивчення історії міста залучалися спорадично. Лише під час підготовки до святкування 900-ліття міста Луцька було випущено у світ збірник документів, у якому зокрема коротко представлено матеріали люстрації 1789 р. у частині, що стосується Окольного замку.

Вивчення даного питання є актуальним і на сьогодні, так як є низка малодосліджених джерел, що дозволяють розкрити певний аспект життя міського соціуму. Серед сучасних істориків надважливий внесок зробив Микола Крикун, опублікувавши працю під назвою «Воєводства Правобережної України в XVI – XVIII ст.», в якій успішно показано адміністративний поділ, строкатість та структуру населення, міграції, адміністративний поділ, торговельні зв'язки, міждержавні розмежування, подимні реєстри, наводить чимало документів, виявлених в архівах і рукописних зібраннях бібліотек. Отож, історія вивчення теми дозволяє довідатись про загальні тенденції розвитку міст Волинського воєводства, їх строкатість населення, економічний розвиток.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі опрацьованих джерел та літератури дослідити основні аспекти розвитку Луцького староства. Важливою метою є реконструкція подій, які відбулися в Луцькому старостві у зазначений період. Це включає в себе збір та аналіз історичних джерел, відновлення послідовності подій та вивчення основних фактів і процесів, важливо визначити, розкрити суспільний, політичний та економічний контекст того періоду існування в Луцькому старостві.

Дослідження також спрямоване на вивчення наслідків подій цього періоду та їхнього впливу на подальший розвиток регіону. Це може включати аналіз змін у соціальній, економічній та політичній сферах, а також вивчення впливу на культуру та суспільну свідомість. В цілому мета полягає в розкритті історії регіону, розумінні суспільного та політичного контексту, аналізі

наслідків та впливу цього періоду, формулюванні нових питань та гіпотез, а також популяризації цієї історії для суспільства та освіти.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань:

- проаналізувати історичну літературу та джерельну базу з теми;
- Визначити загальні тенденції розвитку Волинського воєводства.
- охарактеризувати місто Луцьк в контексті Волинського воєводства у XVIII столітті, визначити економічний розвиток а особливості населення міста.

Об'єктом дослідження є місто Луцьк та Луцьке староство в контексті Волинського воєводства.

Предметом дослідження є населення, економічна діяльність в Луцькому старостві.

Хронологічні рамки 1760-х - 1780-х рр.

Територіальні межі дослідження територія Волинського воєводства, сіл Луцького староства та безпосередньо місто Луцьк.

Джерельна база. Джерельною базою виступає люстрації Луцького староства 1765 та 1789 рр. В цілому, описуючи люстрацію слід спершу виділити наступні речі. У XVIII ст. у Речі Посполитій, у Волинському воєводству та на інших воєводства що належали Речі Посполитій проводились дві генеральні люстрації - 1765 та 1789 рр. За ними люструвались і українські території, зокрема за першим Луцьке староство.

Як стверджує Раїса Майборода погодження на чергову люстрацію вдалося прийняти лише у 1764 р. на конвекційному сеймі. Гаслом першої у XVIII ст. люстраційної акції стала так звана “справедлива” кварта. Сейм своєю конституцією скасовував всі давні права та привілеї. За постановою 1562 р. люстрації мали проводитися кожні п'ять років. Але цей термін не дотримувався. Люстрації проводилися рідко, навіть не завжди при віддачі староства новому посесору.

Таке рідкісне проведення люстрацій було не вигідне для бюджету і вигідне для посесора, який платив квартиру за старим тарифом, хоча за цей час змінювалася ціна грошей і могли збільшитися доходи старости. Крім загальної люстрації, проводили приватні: за скаргою старости на обтяжливість загальної люстрації, на його ж прохання в разі значного зменшення доходів староства, при передачі староства новому посесору. Постанова сейму 1768 р. обмежувала проведення навіть таких приватних люстрацій, оскільки вони не приносили прибутку скарбу.

Загальна люстрація всіх королівщин 1765 р. була проведена на основі постанови конвекційного сейму 1764 р.. Головним завданням люстрацій було визначення доходів староства, частина яких під назвою кварти мала надходити до бюджету.

Важливо визначити що в собі мали люстрації. Наприклад опис лісу, місцевостей не так часто зустрічається і в люстрації 1765 р. В обов'язок люстраторів входили перевірка прав утримувачів на староства, опис (зазвичай шляхом об'їзду) кордонів і їх замків, фільваркових будівель і таких прибуткових підприємств, як винокурні, бровари, корчми, млини. Люстратори 1765 р., крім того, проводили опис слобод із зазначенням осіб, які взяли від старости право на облогу, терміну пільгового облягання і числа "слободян".

Методологічну основу дослідження становлять принципи об'єктивності, науковості, історизму, аналіз історичних джерел, саме на основі аналізу наукових джерел можна проаналізувати загальні тенденції розвитку староства.

Використання системи методів походить від того як ми намагаємося проаналізувати історію старостава, так як ми будемо використовувати наявну літературу та джерела, слід виділити наступні методи: аналіз та синтез – для опрацювання статистичних матеріалів стану сіл та суспільних груп старотсва; конкретизація та узагальнення при написанні висновків до підпунктів та загальних висновків, конкретно – історичний метод, історико-критичний – для виділення ключових аспектів особливостей розвитку міста Луцьк та

особливостей соціально-економічного розвитку; історико-порівняльний для визначення особливостей розвитку міст Волинського воєводства.

Наукова новизна одержаних результатів зумовлена сукупністю поставлених завдань і засобами їх розв'язання. Вона визначається відсутністю в українській історії спеціально узагальнюючих праць із вказаної тематики у запропонованих хронологічних межах і полягає в спробі широко комплексно дослідити Луцьке староство в контексті Волинського воєводства.

Апробація. Основні положення роботи були відобрежені мною в ХХVІІІ науково викладацько-студентській конференція Нау«ОА» 15 – 19 травня 2023 р.

Обсяг і структура магістерської. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновку, списку вкоритисних джерел та літаратури, додаток. Обсяг 76 сторінок.

РОЗДІЛ 1. Соціально-економічний розвиток Волинського воєводства у другій половині ХVІІІ ст.

Волинське воєводство, як і воєводства Київське та Брацлавське, було утворено у складі Великого князівства Литовського за ухвалою Віленського

сейму 1565-1566 рр. Згідно з Люблінською унією (1569 р.), його разом з тими ж воєводствами опанувало Польське королівство. Відтоді Волинське воєводство перебувало під владою Речі Посполитої до кінця XVIII ст. Територіальною основою воєводства була Волинська земля, кордони якої від її виникнення в період Київської Русі протягом кількох століть змінювалися. Воєводство займало терени в басейні правих приток Прип'яті – Горині, Стиру, Стоходу і Турії, в лісостеповій і лісовій географічних зонах, межувало на півночі з Пінським повітом Берестейського воєводства Великого князівства Литовського, на північному заході й частково на заході (в районі Грубешівського анклаву) з Холмською землею Руського воєводства, на заході – з Белзьким воєводством і Львівською землею Руського воєводства, на півдні – з Теробовельським повітом Галицької землі Руського воєводства, Кам'янецьким і Летичівським повітами Подільського воєводства, на сході – з Житомирським і Овруцьким повітами Київського воєводства.¹ (Додаток 1).

В адміністративно – територіальному плані Волинське воєводство ділилось на повіти: Володимирський, Кременецький, Луцький, з центром у місті Луцьк. Згідно досліджень українського історика М. Крикуна, польського етнографа О. Яблоновського та українського дослідника О. Барановича, найбільшу площу займав Луцький повіт приблизно 21776 км² найменшу – Володимирський приблизно 5065 км².²

2 листопада 1791 р. сейм Речі Посполитої скорегував повітовий поділ Волинського воєводства, відповідно мало бути шість повітів: Володимирсько-Чернігівський, Володимирсько-Новгородський, Луцький, Кременецький, Горинський і Надслуцький.³

Повітовими центрами ставали міста, у відповідності до черговості вищезазначених повітів: Володимир, Рафалівка, Луцьк, Кременець, Рівне, Красилів. Загальна протяжність кордонів Волинського воєводства становила

---

¹ Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI-XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія.* 2016. № 1. С. 34.

² Крикун М. Воєводства Правобережної України в XVI –XVIII ст. Статті і матеріали. Львів 2012. С.275

³ Крикун М. Воєводства Правобережної України в XVI –XVIII ст. Статті і матеріали. Львів 2012. С.275

до першого поділу Речі Посполитої 1096 км (за вимірами О. Яблоновського).⁴ В сучасному географічному вимірі, для розуміння, Волинь володіла майже усією сучасною Рівненською областю, більшої частини Волинської області, північної частини Хмельницької і Тернопільської та південно-західної частини Житомирської областей.⁵

Повіти, в адміністративно-територіальному плані в свою чергу поділялися на волості, також окремі частини воєводства називалися староствами, тобто королівщини⁶. Головним у воєводстві був воєвода, якого в свою чергу призначав король, а від 1775 р. призначала Постійна рада. Воєводський уряд, як правило, зачасту розташовувався на території замкового міста – «городі». До його компетенції діяльності відносились найважливіші питання життєдіяльності ввіреного йому краю: воєнна охорона і безпека краю, поліцейська система, протипожежна сфера, нагляд та контроль за всіма, хто приїжджав і виїжджав з міста, здійснював судочинство. На практиці втручання воєводи у життя краю було набагато ширшим.

В останній чверті XVIII ст. у воєводстві джерела фіксують понад 110 міст і містечок, різних за кількістю мешканців, за своїми функціями, характером та територією.⁷ Серед них переважали приватновласницькі міста (91%), другу та третю групу в рівних частинах становили королівські (державні) (4,5%) та духовні (4,5%).⁸

На Волині в цей же час зафіксовано у джерелах 2113 сіл (56 – державних і 2057 – шляхетських і духовних). Отже, всього в краї нараховувалося 2223 міських і сільських поселень.⁹ Міщани переважно були ремісниками і гондлярями, окремі з них займалися і сільським господарством. Міста в

---

⁴ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 45

⁵ Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія*. 2016. № 1. С. 37

⁶ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 175

⁷ Там само

⁸ Там само

⁹ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 175

основному, в своєму складі були багатонаціональними, де багато жило євреїв, поляк, татар та інших. Тому Волинь характеризувалась багатонаціональним складом населення. Прикметою більшості містечок була наявність великої площі у центрі поселення, де організовувався торг різними товарами і виробами, що постачалися туди міщанами і селянами з навколишніх сіл.¹⁰

На становлення та розвиток міст, містечок Волинського воєводства впливав ряд позитивних чи негативних факторів. Не залишаємо поза увагою наслідки від важкого іноземного гніту, які потерпіла Правобережна Україна, низка етапів антифеодальної боротьби польського і українського народу також мала важливе значення. Економічне становище українських земель під владою Речі Посполитої характеризується суперечливістю. З одного боку, значний вплив має посилення економічного розвитку, як загальноєвропейська тенденція, а з іншого – соціальні, політичні та конфесійні проблеми гальмували економічний розвиток і спричиняли загальне зубожіння основної маси населення.¹¹

Населення Волинського воєводства було багатонаціональним, що говорить про важливість соціально-економічного розташування воєводства та його важливість в регіоні. У 1774 - 1775 рр. на території Правобережної України пропонувався підйомний реєстр¹², який охоплював би переважну більшість населення, за винятком дворян, духовенства та військ. Щодо вище вказаного документу необхідно відзначити М. Г. Крикуна, адже саме він вперше в Україні вивчив подимні реєстри¹³.

У цих документах є як позитивні позиції, так і негативні, наприклад, вони не містять демографічної інформації, через те що так званих «люстраторів» набагато більше цікавили «дими», а не звичайні мешканці.

---

¹⁰ Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія.* 2016. № 1. С. 37

¹¹ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 175

¹² Крикун М. Воєводства Правобережної України в XVI – XVIII ст. Львів. 2012. С. 138

¹³ Там само.

Важливими у визначенні населення є описові та статистичні джерела, які можуть слугувати для визначення етнічного складу населення та соціальної структури тих хто проживав в конкретному регіоні. В такій ситуації важливо аналізувати ревізії інвентарів, реєстрів. До прикладу в інвентарі Острожчини¹⁴ згадано за господарства Острозької волості, розглянуто соціально-економічну структуру Острога та внесок у Волинь.

До найбільших міст Волині за чисельністю димів в останній чверті XVIII ст. належали: Дубно (1127), Заслав (844), Полонне (813), Любар (791), Острог (705), Костянтинів (672), Кременець (607), Луцьк (597), Корець (272). Окремі з названих міст перетворилися на розвинуті центри товарного виробництва, значні торговельні осередки, про що прямо свідчить зростання у них чисельності населення вже до кінця століття: Корець вже мав 832 будинки, Кременець – 779, Костянтинів – 969¹⁵.

Тому ці та інші джерела є надзвичайно цінними у дослідженні про стан та кількість населення у Волинському воєводстві в визначений нами період, вони несуть інформацію про кількість людей, про їхнє мито яке оподатковується, про податки та в цілому соціальну сферу.

Інвентарні описи приватних маєтків є не менш важливим джерелом для дослідження. В цілому вони є більш менш однаковими. Важливими вони є для вивчення соціально-економічного розвитку українських земель, адже відсутні зведені статистичні матеріали, окрім одиниць¹⁶. Дослідники вивчаючи одні ж і ті самі документи можуть розділятися в поглядах на певну проблем, наприклад, через відсутність певного визначеного коефіцієнту сильно ускладнює визначення населення в містах та на всьому правобережжі України¹⁷. Крім того, на обмежену кількість розрахунків також впливає той факт, що власники майна та

---

¹⁴ Бирук М. Острозька волость у кінці XVII – першій третині XVIII століть: дис. канд. іст. Наук. Острог, 2013. С. 122

¹⁵ Тас само

¹⁶ Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI-XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія.* 2016. № 1. С. 36.

¹⁷ Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів, 2012. С. 138

органи державної влади не ідентифікують усіх мешканців ферми (чоловіків та жінок, дорослих та дітей), як правило, лише власників, будинки яких оподатковуються. Тож у такому разі з'явилося багато варіантів коефіцієнту, наприклад М. Ф. Владимирський-Буданов визначав середню чисельність жителів диму в 5 осіб¹⁸. Натомість М. Г. Крикун наголошує, що на Волині у XVIII ст. мешкало 6,5 – 7 осіб в одному в димі¹⁹. Ще більшу кількість мешканців диму, 10 – 11 осіб подає І. О. Ворончук²⁰.

Ускладнює визначити кількість осіб в одному димі міграції населення з різних причин, в цілому міграції є важливою ланкою дослідження про населення, адже надає краще розуміння чисельності, національності населення в конкретному регіоні. Міграції відбувались у різних напрямках, через так само різні причини. В основному це відбувалось через набіги татар. За даними Крикуна М.²¹ це були переписи служих і неслужих сумських «черкас».

Другий, наступний, документ²² є переписом населення міст і сіл, яке в свою чергу статистично проказувало всю картину чисельності населення того, чи того регіону. Тим сам ми можемо зробити висновок звідки і куди відбували внутрішні міграції. Важливо, що документ з'явився не раніше 1678 року – це є саме єдина у ньому згадана дата. Існує аргументоване припущення, що останній документ складено не пізніше 1684 чи 1685 років, історик Д. Багалій переконався на основі низки опрацьованих джерел, що 1680 рік це останній рік переселення з Правобережної України на Лівобережну²³. Дані відомості були складені ним на основі двох вище згаданих документів. Не варто писати про другу

---

¹⁸ Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок волинської губернії наприкінці XVIII століття. *Альманах соціальної історії*. Випуск 10. С. 102.

¹⁹ Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів, 2012. С. 137-138

²⁰ Ворончук І. О. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія / І. О. Ворончук . Київ. 2012. с. 712 с. 439.

²¹ Ворончук І. О. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія Київ. 2012. с. 712 с. 437.

²² Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів, 2012. С. 138

²³ Крикун М. Воєводства Правобережної України в XVI–XVIII ст. Статті і матеріали. Львів 2012. с.275

половину XVII ст., адже ви пишете про події другої половини XVIII ст., тобто про події через 100 років.

Варто наголосити, що в зв'язку з відсутністю зведених статистичних матеріалів для вивчення соціально-економічного розвитку українських земель у XVIII ст., першочерговими для використання дослідниками є інвентарні описи приватних маєтків. Статистика даного періоду не відзначалася точністю, тому інвентарні дані подавалися лише наближені до дійсності.

Щодо загальної кількості населення, за даними М. Крикуна, використовуючи нами загальноприйнятий істориками коефіцієнт в 6,5 осіб на дим отримуємо 152210 міщан, які проживали в 110 містах²⁴. За кількістю мешканців найбільшими містами були, за підрахунками О. Карліної, наприкінці XVIII ст.: Дубно (6 535 осіб), Старокостянтинів (4 581), Заслав (4 566), Острог (4 098 осіб), Любар (4 556), Корець (4 706) Полонне (4 954 особи).²⁵ Цікаво те, що кількість сільських димів переважає над міськими. Про дими можна довідатись в маєтковій структурі димів 1775 р. (див. **додаток 2**). Щодо загальної кількості димів (домогосподарств) для цього, цифра досить висока порівняно з іншими воєводствами Правобережжя – 125765. Воєводство займало терени у басейні правих приток Прип'яті – Горині, Стиру, Стоходу, Турії в лісостеповій і лісовій географічних зонах.

Історичні джерела свідчать про проживання багатонаціонального населення на теренах Волині, до їх складу входять: українці, поляки, євреї, караїми, татари, вірмени та цигани.²⁶ Найбільш чисельними серед них були українці. Наступними за кількістю населення були євреї. Згідно з переписом проведеним у 1764 р., у Волинському воєводстві проживало 50792 євреї (це 20% від усіх євреїв котрі проживали на території України в Речі Посполитої).²⁷ Як правило усі громади сповідували різні релігії: православ'я, католицизм,

---

²⁴ Там само

²⁵ Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок волинської губернії наприкінці XVIII століття. *Альманах соціальної історії*. Випуск 10. С. 102.

²⁶ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 149

²⁷ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 149

уніатство, юдаїзм, іслам та інші. В цілому іноетнічні громади поступалися у кількості осіб, особливо відповідно до кількості українського населення, адже українців було значно більше у селах, а у містах було по-різному.

У містах воєводства євреї брали активну участь в економічній діяльності міст Волині, де головним їхнім заняттям були торгівельні справи та ремісництво. Заслугою євреїв як «першокласних агентів урбанізації» стало відродження магнатських містечок. У травні 1782 року був укладений реєстр податків, які у грошовому вираженні сплачували євреї Ямполья. Сума податків складалася з інтересів кожного єврея – «скільки інтересів, стільки й складки». Загалом, відповідно до складеного єврейськими комісарами списку, мало бути зібрано 401 злотий і 3 гроші.²⁸ Цікавий факт, якщо у 1701 році у Славуті ми по суті не зустрічаємо єврейських димів, то вже у 1773 році їхня кількість сягає понад 43%, що в свою чергу говорить нам про їхній беззаперечний розвиток в другій половині XVIII століття.

Також слід додати, що єврейські общини на Волині утворювали кагали та прикагалки, які в свою чергу виділялися з адміністративної системи міст. У Волинському воєводстві окремі групи кагалів об'єднувалися в окружні сеймики (тобто «провінційні з'їзди»), останні – у Коронний сейм Речі Посполитої, у свою чергу затверджені закони Речі Посполитою були без винятку обов'язковими для кожного члена громади. Низка кагалів мала право скликання сеймиків, до них можна віднести Луцький, Володимирський, Кременецький, Острозький та Олицький кагали. У 1726 р. синод луцький виніс такі постанови: старозаконні (тобто юдеї) отримують можливість ремонтувати старі божниці, проте зводити нові, досить високі та доброї архітектури, не мають права.

Також у місті могла міститися лише одна божниця і євреям заборонялося будувати свої будинки поруч із костелом (у випадку, коли вже дім був, заборонялося розпивати спиртні напої та грати на музичних інструментах під час літургії під загрозою штрафу). Важливо відзначити й те, що християни не

---

²⁸ Крикун М. Воєводства Правобережної України в XVI–XVIII ст. Статті і матеріали. Львів 2012. С.275

мали права харчуватися разом з євреями або мешкати у їх будинках, чи танцювати на весіллях та інших єврейських святах, сторожувати на єврейських цвинтарях, запалювати і гасити свічки на єврейські свята, які не приналежать християнам, їсти мацу (єврейську їжу) і в цілому служити євреям. Хоч і маючи такі окреслені суспільні кордони між євреями та християнами, останні мали можливість найму на працю до єврея, проте на короткий час.

Євреям заборонялося працювати у неділю й католицькі свята, а також ходити до християнської лазні. У Страстний тиждень євреям було не дозволялося зовсім виходити на вулицю, а під час процесії вони повинні були в своїх будинках закрити вікна та двері.

Значну частину в населенні Волинського воєводства посідали татари.²⁹ В містах Констянтинів та Острог вони несли військову службу, за що отримували надання чи привілеї.³⁰ Наприклад «острозькі татари» мали у своїй власності пекарню, де виготовляли їжу, «придатну до вжитку татарами». Татари котрі проживали в Острозі сповідували іслам, окрім того у їхньому володінні був квартал та мечеть³¹. Важливо, що у 1708 р. татарське населення мешкало на Зарванському передмісті, виконувало службові функції, підкоряючись міській владі, а також утримувало «городи, поля й сіножаті». Відомо про татарські колонії під Острогом – у селах Хорові та Розважі.³²

Відома нечисленна громада вірмен. На Волині існували вірменські колонії. Існують відомості про незначні вірменські сім'ї в містах Дубровиця, Острожець, Дубно, Кременець. Відомо, що вірмени цих міст часто асимілювалися або покидали місця свого проживання, такий випадок трапився в місті Дубно у 1794 р., де вірмен змушували до прийняття унії. У XVIII ст. розвилися тенденції з якими власники міст запрошували вірмен, щоб ті при їх

---

²⁹ Якубович М. Татарсько-Мусульманське населення Південно-Східної Волині XVI-XX століть: Історична ретроспектива. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог, 2010. Випуск 2. С.187

³⁰ Савченко О. Українсько-татарські політичні взаємини та соціальні комунікації у XVI – на початку XVIII ст.: дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук (доктора філософії): 07.00.01. Київ, 2019. С. 77

³¹ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 150

³² Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 150

допомозі стимулювати місцеву торгівлю та дрібне ремесло, тобто розвивали економіку.

У населенні Волині згадуються цигани. На кінець XVII ст. в Острозі згадуються два міщанина з етнічною прикладкою «циган».³³ Відомості про інші громади незначні. В цілому можна зрозуміти, що «гості» наших земель переважно займались в торговельно-ремісничій сфері.

Варто зазначити, що хоч і на брак інформації про циган, існує декілька конкретних фактів, так 1746 р. маємо інформацію про циганського війта Казимира Францішкевича, який в той час проживав у Теофіполі на вулиці від Кременецької брами. Через великі борги перед цілою низкою кредиторів він був вимушений продати свою нерухомість, та перед тим він отримав дозвіл княгині Яблонівської. Будинок перейшов у власність «старозаконному» (тобто єврею) Абраму сину Косецького. Інформація про інші національні громади – німців, росіян, литовців – на Волині наявні, але досить спорадичні та малі за змістом. В цілому населення міст Волинського воєводства іноземного походження переважало в торговельно-ремісничій сфері місцевих мешканців. Так чи інакше, кожна з національних громад вносила відповідний колорит у розвиток економіки, освіти, культури та релігійного життя краю³⁴.

Закінчивши розгляд національностей, які проживали в Волинському воєводстві, важливо перейти до структури населення з чіткими поділами та особливостями діяльності. В XVIII ст. міста ранньомодерного часу на Волині становили дуже вагомий елемент суспільного, економічного та культурно-освітнього розвитку українських земель, адже в них розвивалися головні частини економічного життя краю. Саме міста змінили обличчя світу ввівши нові особливості існування шляхом революцій, чи зміною господарювання, природне середовище, загосподарили простір, а також змінили на краще якість життя людини. Вочевидь піднесення, чи занепад міст Волині були продиктовані такими факторами, як географічне розташування, наявність

---

³³ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 151

³⁴ Крикун М. Воєводства Правобережної України в XVI –XVIII ст. Статті і матеріали. Львів 2012. С.275

природних ресурсів, корисних копалин, торговельно-ремісничча кон'юнктура, політика власників, військові постой, конфлікти, епідемії, татарські напади, пожежі тощо³⁵.

Суспільна ситуація XVIII ст. в Речі Посполитій говорить нам про важливість міського суспільного устрою, так як міста були обличчям повітів, воєводств. Відповідно міське населення поділялось на певні групи. В Волинському воєводстві були наступні соціальні групи населення: міська верхівка або патриціат (переважно заможні польські та єврейські родини, міські урядники, заможні та впливові купці й лихварі, реміснича верхівка); поспільство (ремісники, майстри, торговці та основна маса населення середнього статку; формували основну частину міського населення) та плебс або міські низи (найбідніша маса населення: дрібні торговці, підмайстри, учні, слуги, челядь, халупники, коморники).³⁶

З розвитком міського самоврядування та встановлення прав населення велика частина міст у другій половині XVII–XVIII ст. вже сповна користувалася магдебурзьким привілеєм, яке було запозичене з міст Європи, або ж ті міста, які вже користувалися отримала його повторне підтвердження. Так зване німецьке право надавало міщанам досить широкі можливості займатися поза рільничими справами, тобто торгівлею, ремеслами, системою послуг. Це мало слугувати розвитку міщанству, і як наслідок міщани отримали все більшу змогу брали активну участь в організації міського життя – господарчого, внутрішнього порядку, врегулювання суперечок, створення професійних корпорацій. Уся система соціально-економічного та політичного життя міста визначалася постановами власника міста та магістрату.

Соціальна ситуація міста визначалась постановами господарем міста та магістрату. Магістрат в свою чергу поділявся на раду та лаву. На чолі ради стояв бурмистр, на чолі лави – вїйт. Рада слідкувала за податками, зв'язками з

---

³⁵ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 150

³⁶ Брянцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник Київського університету*. Київ. 1978. Вип. 21. С. 72

іншими містами, назначала та приймала присягу цехмістрів, а також розглядала важливі судові справи. Лава в свою чергу виступала, як колегія магістрату, виконувала лише судові функції, її очолював війт, якому підпорядковувалися лавники.³⁷

Існували різні напрями пошуку створення, встановлення контролю над діяльністю управління. Такими альтернативами були «Колегії мужів». Подібне до останнього вдалося створити в Олиці під назвою «рада 30 мужів». Прийнятним досвідом у містах було надання юридик магнатам, шляхті та духовенству. Після між юридиками і містами постало суперництво і це сприяло послабленню замкнутості ремесла і торгівлі, сприяло зародженню окремих нових моментів у житті міст. У містах мешкали князі, шляхта та духовенство. Вони не підлягали загальному оподаткуванню та юрисдикції власників міст чи орендарів і становили незначний відсоток міського соціуму.³⁸ Також в містах мешкали побережники, гайдуки, бояри.

Магнати, з розвитком міського соціуму у містах почували себе все більш комфортно, так окремі земельні ділянки (квартали) у містах на основі королівських привілеїв надавалися магнатам, шляхті та духовенству, такі отримання були не рідкими, тож значна частина міських земель часто контролювалась феодалами. Вони отримали назву юридик, а їх населення не підлягало органам міського самоврядування, тож відповідно до цього історики трактують, що такі юридики підривали основи міського фінансового господарства, і вони в свою чергу сприяли захопленню міських земель феодалами.

Інше трактування даного факту може виглядати таким, що це існування суперництва між юридиками та містами сприяло все більшому послабленню замкнутості ремесла і торгівлі, і водночас сприяло зародженню окремих нових моментів у житті міст. В цілому щодо міського населення, то можна зрозуміти, що у містах мешкали князі, шляхта та духовенство. Важливо додати, що вони

---

³⁷ Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.)* / Відп. за вип. В. В. Кривошеїн. Дніпро, 2018. С. 35

³⁸ Компан О. С. Міста України у другій половині XVII ст. АН УРСР. 1963. 235 с.

в жодному разі не підлягали загальному оподаткуванню та юрисдикції власників міст чи орендарів, і становили незначний відсоток міського соціуму. У місті Шепетівці у 1764–1765-х рр. проживало 18 шляхетських родин (7,5%), у Славуті – 4 (4%). До специфічних категорій мешканців міст належать побережники, гайдуки, бояри. До їх обов'язків належала охорона і сторожа відповідних маєтків.

У багатьох містах Волині від початку XVIII ст. закладаються шпиталі, їх появи були спричинені проявами опіки великих магнатів, міських патриціїв, цехів чи вищого духовенства стосовно калік, бідних, сиріт та пристарілих. У багатьох випадках їх функціонування відбувалося за рахунок міської громади.³⁹ Пригадаємо один із них, «Руський шпиталь» котрий існував при Луцькому Василіанському монастирі до 1781 р., доки він не згорів.⁴⁰

Наприклад, в місті Острог у XVIII ст. в місті функціонувала ціла низка шпиталів: два єврейських, два католицьких та православний. Отже, в місті заклади опіки мали доволі тривалу традицію. У шпиталях дозволяли зупинятись й жебракам і тим хто втратив своє житло.

У містах мешканці не закінчуються магнатами, знаттю, також у містах мешкали й жебраки, які абсолютно не мали свого майна, не мали бодай якихось сталих чи не постійних джерел заробітку, і як наслідок жили на милостиню, в цілому їх йменують у джерелах «лузними», «люзними», «лезними», «вагабундами», тобто бродягами й жебраками, людьми без конкретного роду заняття й пристановища. Усі вони, за дослідженнями О. Компан, вихідці із села. У самоврядних містах життя людей маргінесу було регламентоване і регульоване правом⁴¹.

Відповідно до своїх прав вони могли мешкати при церквах та монастирях, однак під питанням чи були люди, які точно повинні були б їх там утримувати, шпиталях, а магістрат часто дозволяв жебрати у місті, тим самим здійснюючи над ними певний контроль. Та все ж серед волоцюг і жебраків

---

³⁹ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 152

⁴⁰ Там само

⁴¹ Баранович А. Магнатское хазяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955. С. 98

відзначався достатньо високий рівень злочинності, що було проблемою для містян, вони ставали носіями низки інфекційних хвороб, наприклад, тифу про що ми ще довідаємось у моїй роботі, що змушувало міську владу виселяти їх за межі міста через недотримання суспільних норм життя (елементарної гігієни зокрема), або проводити відповідні міри, кари, якщо вони лише крадуть, а не є переносниками інфекційних хвороб⁴².

Міська влада повинна була проводити заходи наперед, щоб подібні випадки ставали одиницями, для цього, наприклад, Міський уряд ординатської частини Острога у 1724 р. у міських повинностях застерезливо вказував на необхідності щомісяця повідомляти замкову адміністрацію про волоцюг, утікачів та «вагабундів», а також суворо забороняв «переховувати їх у себе».

Також цілу низку сільських поселень у XVIII ст. з ініціативи магнатів перетворено на міста. Привілеєм короля Августа III 23 вересня 1761 р. селу Мізоч надавалося магдебурзьке право та торговельні прерогативи, пізніше Юзеф Дунін-Карвіцький затвердив статут мізоцького цеху. Це надавало можливості більшого економічного зростання для поселень, та більше можливостей при потребі контролювати волоцюг⁴³.

Місто стало шляхетською резиденцією та адміністративним осередком маєтків Дуніних-Карвицьких. У 1761 р. Антоній Яблоновський отримав привілей на заснування містечка Аннополя на місці села Глинники. В економічному плані це мало сприятливу позицію, адже даний королівський привілей надавав змогу проводити у «новоспеченому» міському поселенні ярмарок. Князі Яблоновські збудували тут палац, заклали великий парк. Розміри повинностей міщан визначалися «звичаєм та необхідністю». У багатьох випадках певне їх обов'язкове коло було окреслено у магдебурзьких привілеях.

---

⁴² Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара) // *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Універсум истории и археологии*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 75.

⁴³ Баранович А. Магнатское хазяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955. С. 98

Населення міст Волинського воєводства впродовж XVIII ст. на користь власника відбували чи сплачували три види ренти, а саме: відробіткову, натуральну та грошову (чинш). Окрім того, ще з першої третини XVII ст. обкладалася подимним податком абсолютна більшість населення: селяни, піддані міст і містечок, євреї, православне духовенство, дрібна і служила шляхта. Одиницею оподаткування був дим – будинок, хата, житлова будівля.⁴⁴

Проживання в місті не означало, що населення не займається сільським господарством. Переважно ним займались серед міського прошарку ті, хто мав сплатити якусь ренту чи толоку. Наприклад, жнива розпочиналися тоді, коли необхідно було відбути чотири толоки, далі цитата: «дві «мокрих» і стільки ж «сухих». На кожну з них «по одному з халупи» необхідно прибути без найменшого запізнення на лани двірські. Кожен жнець мав напрацювати по півтори копи озимини, а ярини – по дві копи на день. Косовиця теж мала забезпечуватися трудовими ресурсами з міста.». де так було, пишете якісь загадкові речі!

Замкова адміністрація Дубна визначала час для косіння. З кожного домогосподарства, за вимогою панської адміністрації, потрібний був робітник для косіння (2 дні), згрібання (2 дні) та складання сіна (2 дні). Частина містян, що перебували на чиншу, відповідно до квоти мали сплачувати його грошми на день Святого Мартина до скарбу княгині Барбари Сангушко. Кожен чиншовик (по одному з «халупи») мав нажати озимини і ярини дві копи. Під час укладання стирт чиншові піддані мали працювати лише один день. Обслуговування лісу також варто відносити до обов'язкових виконань обов'язків в Острополі. Особливістю даної повинності було те, що незалежно від відстані до обраної лісової ділянки мешканці міста повинні були попрацювати на ній два дні. Також для забезпечення правопорядку в місті містяни відповідно до черги відбували сторожу⁴⁵.

---

⁴⁴ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 160

⁴⁵ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 161

Після численних невдоволених заяв містян місцева знать вдавалась до другого варіанту сторожування, і другий варіант передбачав найняття громадою одногорічного сторожа об'єктом роботи якого був замок, іншого – до стада «його милості» старости Ольштинського князя Ф. Любомирського. У повинностях міста Острополя прописано давати трьох пахолків (міських слуг) до замку. Остропільська громада, «відповідно до давніх звичаїв», мала сплачувати сто злотих за підводну повинність.

Кожен підданий був зобов'язаний привезти «по фурі» дров щороку до двору, не включаючи цю повинність до панщини, бо такий «давній звичай». Загалом виконання польових сільськогосподарських робіт поставило мешканців міс та в один ряд із селянами. За користування землею та пляцами (ділянками у межах міс та) мешканці сплачували чинш грошима (третій вид ренти), розміри якого коливалися⁴⁶.

Існує ціла низка міських повинностей, наприклад, обов'язок мочити коноплі й «відповідно до ґатунку двірського» їх віддавати. Населення Дубна повинне було доглядати усією громадою за мостами, валами навколо міста та підтримувати їх в належному стані. Окремі категорії мешканців міста були лібертовані (звільнені) від сплати будь-якої ренти. Жовніри дубенського гарнізону, що мешкали у Межирічі (Острозькому), не підлягали загальноміським повинностям і платам. До середини XVIII ст. міста змогли відродити свої продуктивні сили й стати центрами соціально-економічного розвитку навколишніх територій.

Таким чином, у зв'язку із нерівністю прав, мешканці проводили активну боротьбу за власні права. 23 листопада 1789 р. був організований з'їзд представників від 141 міста Речі Посполитої.⁴⁷ Згодом у 1791 р. був прийнятий Чотирилітнім сеймом «Закон про вільні королівські міста у Речі Посполитій».

---

⁴⁶ Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія.* 2016. № 1. С. 39

⁴⁷ Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія.* 2016. № 1. С. 39

Упродовж XVIII ст. спостерігається активний розвиток сільського господарства, дана галузь лишалась однією із ключових в економіці воєводства. Велике землеволодіння зростало завдяки примусовому скороченню селянських наділів. Кількість худоби та розміри земельних наділів визначали стратифікацію волинського селянського соціуму на різні групи. Таким чином у селах збільшилася частка малоземельних, безземельних і безкінних селян – загородників, коморників і халупників.⁴⁸

Важливе місце в міському соціумі посідала церква. Церква, як важлива суспільна інституція і духовенство мала в своєму розпорядженні низку пільг та привілеїв. Вельми впливовими у краї впродовж XVIII ст. стали Римокатолицька та Греко-католицька церкви. Обидві конфесії користувалися підтримкою папської курії, чим безпосередньо займався нунцій (папський намісник) у Варшаві.⁴⁹

Окрім того здійснювались цілі низки заходів направленні на збагачення церков та духовних обителів. Помічаємо що заходи спрямовані на локальну популяризацію церкви, що в свою чергу зумовлює більше відвідування прихожанів, в той же час пожертв.

В свій політиці польська влада стимулювала великі ресурси для того, щоб схилити православних до церковної єдності з Римом. Наприклад, в Любліні в 1680 р. було скликано нараду між уніатами та православними з метою досягнення порозуміння щодо можливого церковного об'єднання. На середину XVIII ст. Греко-католицька церква посідала міцні позиції у Волинському воєводстві. Про це свідчать, наприклад, що на території Луцько-острозької унійної єпархії діяли василіянські монастирі Литовської (серед них Дерманський, Дубенський і Дорогобузький) та Руської провінцій (Почаївський монастир) і три монастирі монахинь-василіянок.⁵⁰ З 1702 року Луцько-Острозька єпархія проголосила про єдність з Римом.

---

⁴⁸ Там само

⁴⁹ Там само

⁵⁰ Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія.* 2016. № 1. С. 40

Таким чином станом на досліджуваний період насадження польською владою своєї церкви погіршили становище православної.

Військово-політичні сторінки історії Волині не радують нас приємними вістками при дослідженні населення воєводства. Так, негативний вплив на зростання чисельності населення Волині мали чисельні набіги татар, непоодинокі випадки великих засух, набіги сарани. Значної шкоди зазнали населенні пункти по лінії Острог – Клевань.⁵¹ До цього списку також варто віднести війни. Наприклад, негативно на Волинь вплинули події Північної війни (1700-1721 рр.). З 1702 року розпочинається народно-визвольний рух на Правобережжі, який піднімає соціальні та національні протиріччя в містах, залучивши до повстання трудяще міське населення. Під час національно-визвольного руху 1702-1704 років, в якому приймали участь мешканці багатьох міст Правобережної України, повстанським загонам вдалося оволодіти низкою міст, зокрема Старокостянтинівом.⁵²

Через населені пункти Волині зачасту проходили обидві армії воюючих сторін і наносячи шкоди населенню. Когось вбивали, когось забирали, над кимось просто знущалися чи гвалтували.⁵³ Значного спустошення зазнали міста: Острог, Кременець, Заслав, Ляхівці, Лабунь, Кунів, Славута та ін. Окрім того війська негативно впливали своїми постоями, розорюючи населення. Селяни й міщани змушені були забезпечувати військових продуктами, фуражем, надавати їм житло⁵⁴. Наприклад 26 серпня 1705 р. гетьман І. Мазепа й 40000 козаків та 15000 російських військ проходили поблизу Острога. В місті затрималось 8000 російської піхоти під командуванням С. Неплюя. Гетьман І. Мазепа тоді квартирувався у Дубні⁵⁵.

Весною 1706 р. на Волині перебували шведи. В Острозі зупинився генерал І. Стембек, з міста було взято значну контрибуцію. Літом 1707 р. в

---

⁵¹ Там само

⁵² Брянцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник Київського університету*. Київ. 1978. Вип. 21. С. 72

⁵³ Баранович О. Упадок городів Речі Посполитої. *Вопросы истории*. 1947. № 8. С. 35

⁵⁴ Бирук М. Оподаткування міського та сільського населення острозької волості в кінці XVII – першій чверті XVIII ст. Острог: Вид-во Національний університет «Острозька академія». 2012. С. 65

⁵⁵ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 165

Острозі знову квартирувалась російська піхота під командуванням генерала Б. Шереметьєва⁵⁶. В цілому постої військ на Волині максимально негативно відображалися на економічному розвитку краю, наступні приклади можуть виступати ще низкою аргументів. В 1669 р. сеймик шляхти Волинського воєводства подав скаргу через те, що війська «без всякої потреби стають обозами всередині воєводства на останню нашу згубу»⁵⁷.

Окрім того в інструкціях послів на сейм шляхта воєводства обурювалася жорстокостями «дикого жовніра, який бродить по нашому воєводстві від села до села». Шляхта воєводства у другій половині XVII і на початку XVIII ст. неодноразово схвалює низку постанов, спрямованих проти стацій (стації – вимірюються натуральними або грошовими поборами на утримання військових формувань) та сваволі військових частин, які грабували маєтки та руйнували господарство.

Попри це, «лежі», що означають військові постої кварцяного війська Речі Посполитої, у цей час і надалі посідали негативне місце у мирному житті пересічних мешканців регіону. До цього додавалися ленунги (грошова данина для утримання каральних загонів у місцевостях, що були охоплені повстанською соціальною боротьбою), та гіберна (податок на утримання війська взимку, «хліб зимовий» – обов'язок духовних і королівських добр надавати для війська провіант і приміщення). У квітні 1776 р. у місті Ямполі євреєві Файбішу Шимшоновичу віддали пляц і домогосподарство («domowstwo») Бунів, бо він сплатив у «наглому часі» при суворій екзекуції російських військ 860 злотих, що було зафіксовано гродським кременецьким декретом. Безчинство «москалів» продовжилося у місті під керівництвом капітана Волокіна. Не знайшовши у Ямполі розшукуваних братів шляхтичів Раєвських, росіяни без причини арештували шляхтича економа Зелінського і спровадили до в'язниці у Ляхівцях. Сюди ж привезли й ув'язнили окремих

---

⁵⁶ Бирук М. Інвентарі Острожчини першої чверті XVIII ст. як джерело вивчення господарського стану Острозької волості. *Наукові записки. Серія "Історичні науки"*. Острог, 2009. Вип. 14. С. 75

⁵⁷ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 165

жінок з дітьми. За останніх сплатили грошову квоту в розмірі 30 рублів обивателі Ляхівців⁵⁸.

Окрім інфекційних захворювань негативним чинником на розвиток Волині важливо віднести природні негативні явища, стихії, пожежі. Про останнє дізнаємось в низці документів, які це підтверджують, наприклад, в листі, який був написаний 20-го травня 1699 р. у Дубенському замку, княгиня Теофілія Любомирська повідомила, що надіслала лист своєму адресанта з відомостями про низку пожеж у містах Волині. Зокрема, княгиня повідомляла про «густо пануючі вогні» у тому ж році в якому датований лист в Острозі, Заславі, Володимирі (під час сеймику), Радивиліві та інших. Причини таких частих пожеж описані також – «такі ходять чутки, що гультайство для грабунку підпалює»⁵⁹. Звертаючи увагу на конкретні пожежі, значних втрат місту Старому Заславу завдала пожежа, яка відбулася в 1704 році, внаслідок якої внаслідок якої через вогонь було повністю знищено 6 єврейських та 1 християнський шинок та всі міські винниці⁶⁰.

Також існують відомості, які містять інформацію, що відбулася низка пожеж у місті Старокостянтиніві – у 1709 р. у ньому згоріли 62 будинки християнських та два єврейських, у 1710 р. – 40 будинків християн і 46 – євреїв(посилання). В загальному, щорічні вогняні стихії не давали можливості старокостянтинівцям відновитися після втрат та перейти до більш звичного, спокійного способу життя та господарювання. Слід додати, що видавались князівські розпорядження, які своєю метою повинні були б допомогти жителям відновити зруйноване майно, так відомо, що податкові пільги у зв'язку з пожежею на визначений замковою адміністрацією період отримали погорільці Заслава у 1727 р. Відповідно до князівського розпорядження датованим 1727 роком у Дубні найбільше постраждали разом з іншими визначеними категоріями мешканців, які певною мірою також втратили майно

---

⁵⁸ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини ХХ століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острого : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 167

⁵⁹ Там само.

⁶⁰ Там само

через пожежу були звільнені («libertacye od placenia») від сплати «міської складки»⁶¹.

В інших містах також видавалися схожі пільги, так, наприклад, на зібранні «колегії тридцяти мужів» в місті Олика у лютому 1780 року було прийнято рішення звільнити від сплати податків тих міщан, будинки яких були пошкоджені пожежею, а ті грошові збори, які були сплачені чотирма погорільцями, вирішено їм повернути⁶².

В місті Луцьку також пожежею була завдана шкода місцевому населенню, це сталося на початку 1780-х рр. в результаті чого значна частина міста Луцька була знищена пожежею. В місті Дубно аналізуючи втрати інших міст було прийнято рішення створити систему, яка надасть шанс зменшити шкоду від пожежі, тож питання пожежного нагляду було вирішено контролювати за допомогою нічної сторожі, а також замкових жовнірів, до обов'язків яких відносились й поліцейські функції.

Для контролю порядку у воєводстві було проведено загальну мобілізацію шляхти, направлено на доформування загони регулярних військ, окремо створено озброєні кінські загони та організовані порядкові комісії які ставали на стражу. Важливо, що останнім передавалася вся повнота влади для боротьби проти загального невдоволення селян, можливих їх виступів. Волинська порядкова комісія притягла до відповідальності більше ста осіб, серед яких сотні заарештовано, а десятки взагалі страчено⁶³.

Основним початковим поштовхом економічного пожвавлення було надання Польським містам магдебурзького права. У 1754 році Заслав отримує магдебурзьке право, 23 вересня 1761 року за сприяння Юзефа Дуніна-Кривицького Мізоч отримує від короля Августа III магдебурзьке право.⁶⁴

---

⁶¹ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини ХХ століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 170

⁶² Там само

⁶³ Там само

⁶⁴ Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у ХVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Київ: Наук. думка, 1969. Вип. 4. С. 197

Цього ж року перелік поповнюється також містом Аннопіль або Ганнопіль.⁶⁵ Після цього феодали, які поряд зі своїми амбіційними планами переслідували і фіскальні, розуміли, що з міст можна отримувати прибутки не гірші ніж з сіл, тому економічна активність в містах поживавлювалась.

Важко оцінити велику роль в економічній структурі сільське господарство, і справді вважати, що основою економічної стабільності краю продовжувало залишатися сільське господарство, займаючи по за містами провідні позиції. Безпосередньо земельні наділи, яку обробляла, як правило абсолютна більшість населення воєводства була у власності короля, шляхти та церкви. В свою чергу власники земель доходи від земельної власності отримували отримуючи селянські та міщанські повинності. Слід звернути увагу на найбільших землевласників Волинського воєводства, тож до списку слід віднести: Любомирські, Чорторійські, Замойські, Сангушки, Яблоновські, Вишневецькі, Радзивіли.

Протягом XVIII ст. завдячуючи скороченню селянських наділів, часто примусового, велике землеволодіння продовжувало зростати. Могла і зменшуватись кількість худоби у селян, адже саме кількість худоби, а також розміри земельних наділів встановлювалися стратифікацію на Волині селянського соціуму на різні групи, тож як правило більшість селян отримували досить не значні, подекуди дрібні наділи у межах ¼ лану або волоки, що практично не давало можливість бодай забезпечувати родину необхідним для життя, тож у зв'язку з цим, волинські селяни були вимушені наймитувати і на кабальних умовах брати в позики зерном, винаймати худобу для обробітку землі, польових робіт⁶⁶.

Таким чином в селах був процес зростання великої кількості малоземельних, безземельних і безкінних селян – загородників, коморників і халупників. Незважаючи на своє становище селяни повинні були сплачувати

---

⁶⁵ Близняк М. Соціально-економічний розвиток містечок на півночі Острозького повіту в кінці XVIII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: Історичні науки*. Острог, 2011. Вип. 17. С. 45

⁶⁶ Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Київ: Наук. думка, 1969. Вип. 4. С. 197

податки чи відбувати панщину, так розмір панщини селянина на пряму залежав від розміру у його користуванні земельної ділянки та від кількості чи наявності робочої худоби.

У селі Попівці Кременецького повіту, селяни, за інвентарем 1767 року сплачували данини, а також відбували повинності. Цілодворищні відробляли панщину від Святого Юрія до Святої Покрови по три дні, в свою чергу півдворищні – по два дні, від Святої Покрови до Святого Юрія цілодворищні – по два дні, а півдворищні – по одному дню панщини⁶⁷.

Загородники також відробляли панщину як влітку, так і взимку, відповідно до табеля вони відпрацьовували щотижнево. Кожен, хто мав земельний наділ, повинен був обов'язково відробити заорки, оборки на панському ґрунті. Усі без винятку селяни відробляли зажинки, обжинки, закоски, обкоски, та дві толоки, а також повинні були відбувати шарварки щомісяця там, де «двір» скаже: тяглий (тобто той, хто мав тягло – робочу худобу) – тяглом, піший (тобто той, хто не мав робочої худоби) – пішо. Крім тих місячних шарварків, були ще й шарварки «гвалтовні» – відновлення гребель чи інші потреби у виході на працю⁶⁸.

Серед повинностей існували й низка інших обов'язків, наприклад: полоти пшеницю, згортати сіно, огороджувати необхідні садибні ділянки, відремонтувати хатинки, мочити коноплі, обробляти льон, садити капусту, поливати її, тобто виконувати обов'язки садівника чи обозного на землі, однак в разі дефекту розсади двірської капусти чи інших овочів селяни були змушені висаджувати власну розсаду, та якщо її не було, жінка провинившого чоловіка повинна була один день без панщини відробити на користь фільварку⁶⁹.

Також у селі Попівці цілодворищні та півдворищні були вимушені давати протягом року курей та каплунів, що також було прописано окремо і було зазначено як обов'язково. Слід додати, що у цьому селі пересічному селянинові було заборонено продавати продукти пасічництва за кордон, також

---

⁶⁷ Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Київ: Наук. думка, 1969. Вип. 4. С. 197

⁶⁸ Там само

⁶⁹ Там само

було заборонено без згоди власника продавати вулики. Феодали досить плідно дбали про те, аби десятина не перетворилася на очкове, так як десятина приносила значно більше прибутків. Подорожчина була досить специфічною для земель Волинського воєводства, адже можна було бодай раз в рік при сприятливих погодніх умовах зі збіжжям рушити в дорогу до Галичини, наприклад, в Львів.

Щодоби у відповідній черзі жителі громади села Попівці повинні були оберігати добра скарбові. Та все ж визначену повинність можна було замінити повинністю грошовою, тобто сплатити певну суму і не займатися сторожею. Та ті хто не мав такої змоги, ставали охороною, яка виставлялася коли спускали став відповідно до «давнього звичаю»⁷⁰.

У селі Попівці місцевий мельник повинен був працювати на теслярських роботах три-чотири дні на тиждень, до того ж сплачувати поколіщизну – по дванадцять злотих від каменю. Також був сільський побережник який в свою чергу пильнував навколишні ліси, відповідне розпоряджень на нього покладав пан лісничий. Також в селі був пасічник, який звільнявся від виконання усіх повинностей, однак він повинен був пильнувати пасіку дідича. Також в селі були ткачі. В цілому, перелік повинностей мав в собі п'ятнадцять позицій і громада села податок щороку сплачувала ратами (частинами). Вимір панщини був дещо нижчий, тож як приклад це село повинне слугувати досить високими повинностями, що створювало для селян сільськогосподарську діяльність як єдиний інструмент життя.

Відповідно до опису села Попівці фільварки посідали важливу позицію в системі забезпечення усього необхідного для панського двору, це і сільськогосподарські продукти, і в цілому вирощування різних зернових культур. Фільварок мав важливе значення і став багатогалузевим господарством на якому примусова праця селянина була нормою. Історики описуючи фільварок використовують термін «фільваркове подвір'я» в розумінні якого на території фільварку розміщувався цілий комплекс, який

---

⁷⁰ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини ХХ століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 179

складався з житлових будинків, льохів, стодолів, винниць, маєтків та інше. На фільваркових ріллях Волині сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, горох, просо, коноплі та садили городину.

Декілька фактів відомо про садівництво, так на Волині садили фруктових дерев, як правило використовувалось для власних потреб. Наприклад відомо про садибу в Острозі та острозькій волості, а саме в селах Грем'яче, Дерев'янче та Бельмажі. Також про садибу відому в Межиричі. В селі Попівці було дві садиби.

Важливий процес в житті селян відбувається з середини XVIII ст. де селяни з околиць міста стали створювали конкуренцію у міських ярмарках чи ринках. Для того щоб цей процес зупинити і зменшити вагу селян на ринках створювались певні противаги. Так, в 1747 р. особовим розпорядженням на почаївському Успенському ярмарку не дозволялося селянам реалізовувати свою продукцію без спеціального панського дозволу. Якщо це порушувалось то таких селян могли арештовувати. Тож торгівля селян в містах прискіпливо контролювалась тими хто мав монопольні права. Часто в селян скуповували їхню ж продукцію на нищу ринкової ціною щоб потім перепродати, так адміністрація Клеванського фільварку в 1741 році викупила весь хліб за низькими цінами у 221 селянина і в подальшому реалізувала продукт за вищою ціною⁷¹.

У другій половині XVIII століття Волинь стала одним із найжвавіших торговельних регіонів Речі Посполитої. Зростання торгівлі пов'язано з рядом факторів, у тому числі з розвитком сільського господарства, промисловості та міст. Ярмарки і ринки були важливими елементами життя на Волині в цей період. Вони сприяли розвитку економіки регіону та забезпечували важливий канал для торгівлі та обміну. Ярмарки були одним із основних видів торгівлі в цей період. Вони проводилися регулярно, зазвичай раз на тиждень або місяць, і приваблювали купців з усієї Волині та сусідніх регіонів. На ярмарках продавалися різноманітні товари, включаючи зерно, худобу, ремісничі

---

⁷¹ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острого : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 179

вироби, сільськогосподарський інвентар та інші товари. Ринки також були важливими центрами торгівлі. Вони працювали щодня і пропонували широкий вибір товарів, включаючи свіжі продукти, м'ясо, рибу, хліб, а також ремісничі вироби та одяг.

Важливість і необхідність ярмарків і ринків можна охарактеризувати наступними пунктами: вони сприяли розвитку економіки Волині. Ярмарки і ринки стимулювали виробництво та торгівлю, а також створювали робочі місця, вони забезпечували важливий канал для торгівлі та обміну. Ярмарки і ринки дозволяли купцям з різних регіонів спілкуватися один з одним і обмінюватися товарами, вони були важливим елементом культурного життя Волині. Тож ярмарки і ринки були важливим фактором розвитку Волині в другій половині XVIII століття. Вони сприяли економічному, культурному та соціальному розвитку регіону. Ринкові площі у містах Волинського воєводства, як і на території усього Правобережжя, були важливим центром торгівлі та обміну товарами та послугами. Ярмарки, які проводилися регулярно, зазвичай раз на тиждень або місяць, приваблювали купців з усієї Волині та сусідніх регіонів. На них продавалися різноманітні товари, включаючи зерно, худобу, ремісничі вироби, сільськогосподарський інвентар та інші⁷².

Кожного року у містах Волині проводилися по декілька ярмарків. Наприклад в 1778 році князь Юзеф Любомирський домігся у короля дозволу на проведення чотиритижневого ярмарку в місті Рівне. Ярмарок розпочався зі свята святого Юрія. До кінця XVIII століття у Рівному кількість ярмарків була збільшена до 9. В місті Почаїв в 1774 році також була збільшена кількість ярмарків та 2 ярмарки були продовжені у терміні, а з 1778 року містяни вже судяться за магдебурзьким правом. Власник поселення Тарнавський дозволив у випадку складних кримінальних справ звертатися до суду в Кременці. В 1766 році 2 чотирьохтижневі ярмарки було проведено в місті Полонне. У Лабуні відповідно до привілею короля Станіслава Августа Понятовського в 1775 році

---

⁷² Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 179

було дозволено на проведення 5 однотижневих і 7 одноденних ярмарків, у 1776 – 4 двотижневих і 5 однотижневих ярмарків в Красилові. Ярмарки були дуже популярними та важливими на Волині і через те, що Волинське воєводство займало вигідне географічне та економічне положення і територією Волині проходило низка важливих торговельних шляхів.

Так, важливо не недооцінювати роль торгівлі у розвитку міст на Волині. Основними формами міської торгівлі були ярмарки, торги, а також щоденна (лавочна) торгівля.⁷³ Мережа міських ярмарків охоплювала значні території волинських земель, по одному ярмарку на рік проводилося у Звягелі, Перемишлі, Рівному, Красилові, Колодно; по два – у Дубні, Берестечку, Олиці, Ковелі, Степані; по три – у Луцьку, Острозі, Торчині.⁷⁴

Ярмарки зачасту проводилися відповідно до релігійних свят, однак у самі свята торгівля заборонялася. Щороку в містах відбувалося від одного до кількох ярмарків.⁷⁵ Однак сторінки історії налічують й протилежні факти, до прикладу у 1778 р. князь Юзеф Любомирський отримав від короля привілей на чотиритижневий ярмарок у місті Рівне, який розпочинався зі свята св. Юрія (за календарем руським). Уже наприкінці XVIII ст. у Рівному проходило 9 ярмарків.⁷⁶ У 1774 р. продовжено термін 2 ярмарків у містечку Почаєві, а з 1766 р. право двох 4-тижневих ярмарок отримало Полонне.⁷⁷

Низка ярмарків на Волині в останній чверті XVIII ст. отримала статус головних у Речі Посполитій: Берестечко (св. Яна, чотиритижневий), Дубно (св. Трьох королів відповідно до календаря «руського»), Гориньград (Св. Трійці, Середопістя руське, св. Володимира, св. Бориса і Гліба), Костянтинів (св.

---

⁷³ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 177

⁷⁴ Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія.* 2016. № 1. С. 38

⁷⁵ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 179

⁷⁶ Там само

⁷⁷ Там само.

Малгожати), Луцьк (св. Егідія), Олика (Різдво Пресвятої Богородиці), Почаїв (Успіння руське), Шумськ (св. Михайла руського), Торчин (Св. Трійці).⁷⁸

Не так потужно була розвинена постійна міська торгівля, яка проводилась як правило у крамницях («крамних коморах» чи «крамах») та ятках. Наприклад Ляхівцях у 1789 р. нараховувалося 40 крамниць (17 дерев'яних і 23 мурованих), 15 з яких названі порожніми.

Важливо одиницею роздрібної торгівлі були торги, що переважно відбувалися у містах, зазвичай, двічі на тиждень.⁷⁹ По іншому це була можливість обміняти свої товари на інші. Королівська влада була зацікавлена в розвитку торгів і яскравим цьому прикладом є видання 11-го грудня 1766 р. королівського привілею власникові Полонного Мартину Любомирському, мечникові коронному, аби він у місті своєму запровадив два чотиритижневі ярмарки відповідно до календаря «руського»: на Провідній неділі та після Різдва Богородиці.⁸⁰

Один з небагатьох великих центрів торгівлі в воєводстві був Корець, який за кількістю населення (7 тисяч мешканців) у Волинському воєводстві поступався лише Острогу та Луцьку. Промислово-економічного осередок Корця прославився завдяки суконній мануфактурі, на якій у 1798 р. було вироблено 10054 аршини сукна. Крім того, у місті розташовувалися ще й шкіряна та полотняна мануфактури. З 1788 р. стала до ладу фарфорово-фаянсова мануфактура на корецькому передмісті Юзефіна.⁸¹

Розпочинаючи з другої половини XVII - XVIII ст. швидше почали розвиватися приватновласницькі міста й містечка (Дубно, Старокостянтинів, Олика, Славута, Троянів, Турійськ, Ковель), а також засновуватися нові, наприклад, Аннопіль.

---

⁷⁸ Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія.* 2016. № 1. С. 38

⁷⁹ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острого : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 182

⁸⁰ Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія.* 2016. № 1. С. 38

⁸¹ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острого : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 182

З другої половини XVIII ст. великим торговельним містом на Волині стає Дубно, коли м. Львів у зв'язку з першим поділом Польщі у 1772 р. перейшло до Австрії, то контрактний ярмарок був перенесений у 1774 р. у Дубно.⁸² Місто лежало на берегах річки Ікви у рівнинній місцевості де перехрещувалися шляхи, що вели на Луцьк, Кременець та Остріг. З Дубна до Луцька проходила "Добровільна дорога" через Догостаї.⁸³ До Кременця з Дубна вели два шляхи, один - через містечко Вербу, а другий - через Смигу і Білокриницю. З Дубна до Берестечка через мильчу і Вовковиї простягався Дубенський гостинець. Через Дубно проходили і магістральні торговельні шляхи, що йшли з Галичини і Волині на Наддніпрянщину, зокрема два варіанти шляхів на Київ, продовження якого був шлях на Батурин і Глухів.

Також через Остріг, Дубно і Луцьк вів "воловий шлях" яким спроваджували волів з Поділля та й самої Волині до Вроцлава і Гданська.⁸⁴ Окрім того Дубно було свого роду фронтовим містом складу, адже там зберігалися великі партії товарів, для яких збудували великі склади. Їх мали магнати Жевуськи для відправки збіжжя до Тураня і Гданська. Так тут сконцентровувались великі партії товарів з Балкан, Близького Сходу, Західної Європи.⁸⁵

Тому з вище перелічених фактів можна стверджувати, що одним із передумов успішного економічного тріумфу міста Дубно, було його вигідне економічно-географічне розташування. Також Дубно стало найбільшим торгово-промисловим містом Волинського воєводства, про що додатково свідчить і найбільша чисельність населення у ньому – близько 9500 мешканців.⁸⁶

---

⁸² Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія.* 2016. № 1. С. 38

⁸³ Там само

⁸⁴ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 168

⁸⁵ Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI – XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія.* 2016. № 1. С. 38

⁸⁶ Там само

Окрім Дубна, торгівельні відносини активно розвивалися також у Луцьку, Володимирі, Корці, Острозі, Полонному та інших містах і містечках, адже усі вони знаходилися на важливих торгових шляхах.⁸⁷ Важливе місце у міжрегіональних торговельно-економічних відносинах очолювала «коломийська» торгівля сіллю, цей напрям активно розвивався і вже у XVIII ст. існували окремі групи торговців цим товаром. Солеторговці з Руського воєводства розвозили й збували сіль зокрема у Волинському воєводстві.⁸⁸

Існує і низка інших торгових шляхів якими користувалась економіка міст, до прикладу Через Волинь існував сухопутний шлях до Сілезії та Гданська, що ще раз підкреслював вигідне економічне розташування краю. Купці зі сходу використовували шлях через Київ, Полонне до Львова, де в першій половині XVIII ст. продавали ікони, хрестики, церковні книги тощо.⁸⁹

Шляхта, яка користувалась привілеями, активно торгувала продуктами свого феодального господарства – хлібом та худобою. Це становило значну конкуренцію міському купецтву. О. Компан проаналізувала інформацію про купецькі цехи на Волині, зокрема у Володимирі та Острозі. Купецькі цехи були своєрідними товариствами, які створювалися для проведення певної торговельної операції. Такі товариства створювалися, щоб полегшити далеку подорож купців. У Дубні було відомо про таке об'єднання спільних капіталів на час проведення торговельної операції. Дубенські купці разом із київськими возили вглиб Польщі придбані в Україні різні товари.

Однак на купців у дорозі час від часу очікували неприємності, розбої, грабежі. Це стало частково перепоною у торгівлі між Волинню та Гетьманщиною, у зв'язку з цим відомі заповіти на особисте майно, та товар у дорозі у випадок грабіжницького нападу, який міг привести до смерті.⁹⁰ Чума також внесла свої корективи в торгівлю, так під час поширення чуми

---

⁸⁷ Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI–XVIII століть. *Нова педагогічна думка*. Рівне, 2018. № 2. С. 107

⁸⁸ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 178

⁸⁹ Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI–XVIII століть. *Нова педагогічна думка*. Рівне, 2018. № 2. С. 108

⁹⁰ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 180

торговельна діяльність була утрудненою тим, що на митницях примушували у санітарних цілях відбувати 6-тижневий карантин. Епідемія чуми це доволі вагомий фактор стримування розвитку Волині. Епідемія чуми, тифу, віспи й низка інших інфекційні захворювання створювали негативні умови торгівельній діяльності. Важливо, що протягом 1770–1771 рр. сильно постраждали від інфекційної епідемії чуми до прикладу такі великі міста воєводства, як Заслав та Дубно. Втрати у цих містах становили відповідно 4 і 8 тис. осіб(*посилання*). Аналогічний випадок трапився у Костянтинові, коли у 1770 р. місто майже обезлюдніло від чуми. У цьому ж році «морове повітря» (так називали тоді чуму) поширилося у Рівному, де місцевий люд у такий трагічний час горнувся до церкви. На зібрані кошти в Ринку рівняни виставили кам'яну статую Матері Божої. У 1780 р. серед коронного війська сталася епідемія тифу в Новому Олексинці, Старому Олексинці та Борщагівці (Кременецького повіту)⁹¹.

Активну діяльність в торгівля приймало багато мангатів, наприклад з волинських і подільських маєтків Жевуських у 1740–1770-х рр. експортували найбільше пшениці (до 48% усіх проданих збіж), окрім того – жито, крупи гречані, просо, крупи ячмінні, полотно і прядиво, поташ, віск, аніс, лой, дерево (дуби) тощо.⁹² У 1732 р. із Заславського князівства Сангушків вивезено понад 47 лаштів пшениці.⁹³

Важливими в торгівельній логістиці краю були водні шляхи, так всі допливи, маючи південний напрям, були скеровані до балтійської системи. Важливими були річки Буг та Стир, через які пропливала більша маса торгових суден. Окрім торгівлі велику роль в економіці міст відігравала цехова організація. Ремесло мало дві форми – організовану й офіційно визнану – цехи і неорганізовану – нецехових ремісників (партачів), які не входили у цехи. Останні встановлювали монополію на торгівлю у своїх сферах.

---

⁹¹ Там само.

⁹² Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Київ: Наук. думка, 1969. Вип. 4. С. 197

⁹³ Там само

На території Волині існують відомості в документах про існування аптек. В цілому лікарська сфера забезпечення як правило перебувала в руках приватних осіб та монастирів. В аптеках створювалися ліки а на території аптек якщо це дозволялося створювали сади та городи. В аптеках готували настоянки, відвари, мікстури, краплі, сиропи, чаї, порошки і мазі тощо. До прикладу в 1786 році королівським привілеєм володимирським василіанам було надано привілей на утримання аптеки. 14 серпня 1790 року аптекар Фішер отримав від власника міста Вишнівець Мнішка привілей на закладення аптеки. Аптекарі в свою чергу повинні були дотримуватись того, що будуть випускати якісні ліки, наймати якісних спеціалістів та сплачувати в повному обсязі податки. У 1789 р. в Окольному замку Луцька діяла аптека «його милості пана» Жолтовського, що належала до латинської катедри.

Даючи загальну оцінку стану розвитку міст Волині, високим назвати неможна, адже проблема полягали в специфіці розвитку в цілому Речі Посполитої, яка на той час переживала кризу і занепад. Міста Волині характеризувались певною слабкістю, так як переважна кількість перебувала в залежності від магнатів і шляхти. Яскравим проявом цього були польські феодали, які відбудовуючи своє господарство, відшкодовували збитки за рахунок селян і городян, при цьому порушуючи права і привілеї міст. Так, міщани м. Берестечка скаржилися на посесора, який незаконно вимагав з них гроші на утримання шляхетських загонів, накладав штрафи, забирав хліб. Збитки, завдані пасесором Берестечку і чотирьом селам волості, склали 50 тис. злотих.⁹⁴

Власне, слід підсумувати, що розвиток міст на Волині, як і на всій Правобережній Україні протягом першої половини XVIII ст. проходив в умовах безперервної класової боротьби народних мас. Найбільш поширеною формою соціального протесту була втеча міщан, особливо міських ремісників. Причиною втеч населення були також грабіжницькі наїзди шляхетських

---

⁹⁴ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 182

військ у ході міжусобиць.⁹⁵ Аналізуючи викладений матеріал, можна дійти до висновку, що Волинське воєводство розвивається не рівномірно. Економічний розвиток міст різниться, це пояснюється різними факторами, географічне розташування, сторокатість населення. Великі міста, як правило розташовувались на шляху проходження вигідних торговельних шляхів, а тому торгівля була важливим рушієм розвитку економічних процесів.

Населення Волинського воєводства було багатонаціональним, в якому проживали українці, поляки, татати, вірмени, угорці та інші. Усі вони зробили свій внесок в розвиток соціально-економічного життя воєводства. Українці та євреї брали найбільшу участь в економічному та суспільному житті, на томість інші національності – менше, як як їхня чисельність менша.

РОЗДІЛ 2. Населення Луцького староства 1760-х – 1780-х рр.

Населення міста луцька в досліджуваний період було багатонаціональним, в люстації Луцького староства 1766 року кремої уваги люстратори приділили міському населенню, описуючи декілька національностей. Велику роль в місті відіграло єврейське населення, так посеред євреїв у власності одного єврея «Berko Judkowicz» була крамниця, маючи в своєму розпорядженні він повинен був сплачувати податку лише в розмірі 2 злотих. Також євреї мали в своєму розпорядженні один в'їзний будинок, яким володів «Pinchas Krawiec», сплачував від податку в розмірі 4 злотих.

Люстратори не вказують чи мали саме ці євреї якій привілегії, вказують лише те що чинш повинні були сплачувати. Всі інші будинки якими володіли

---

⁹⁵ Герасименко О. Ярмарки і торги в системі міської культури Волині XVI–XVIII століть. *Нова педагогічна думка*. Рівне, 2018. № 2. С. 109

євреї це були будинки посеред замку «Domy zatyłne», в яких євреї могли спокійно проживати, їхнє забудування було дуже тісним, будинок був поруч один від одного. Також євреям належали 2 пустих будинків. В цілому на замковій території люстратори повідомляють про 69 єврейський будинки та 1 крамницю, сумарно з даного поселення податків було сплачено в розмірі 142 злотих 15 грош до замкової скарбниці⁹⁶.

По серед євреїв є торговці (Joś Faktor), шевці (Dawidko Szwiec), вчителі (Mejor Bakalarz), різники (Jankeil Rzeznik), шклярі (Murdus Szklarz), панчішники (Sowiу Panczosnik), ювеліри (Michel Złotnik), лікарі (Leyba Cerulik) та інші. Люстраторами окрема було виписано євреїв які були звільнені від чиншу, всього 12 євреїв з яких багато хто володів пустими будинками.

Окремі відомості люстратори 1765 року записали про караїмів, які також відігравали важливу роль в житті міста, так їх в Луцьку налічується 21 особа з яких двоє володіють винницями, це Boruch Leybowicz та Szloma Nysanowicz. В караїмів було 12 великих будинків і 9 малих, це може підштовхувати нас до того, що сім'ї були не маленькі і в люстрації приписувалися лише власники будинків, а не всі мешканці будинку.

Також посеред населення зустрічаємо шевців, різників, торговців. Посеред караїмів відомо, що вони працювали в шинках і уміло продавали алкогольні напої. Сплата чиншу караїмів відрізнялася від євреїв, так караїми між собою визначали хто з них більше платить а хто менше, загальна сума сягала 265 злотих 4 грош.

Підводячи ризику під цими двома національностями, а власне їхньою діяльністю можна зазначити, що євреї сплачували чинш в розмірі 142 злотих 15 грош, караїми 265 злотих 4 грош, за оренду карчемну замкова скарбниця поповнилась на 8880 злотих, винарі які винами шинкують сплатили чиншк в розмірі 1500 злотих. Сумарний прибуток складав 10768 злотих 19 грош. Важливо що дана сума підраховується лише з власників будинків. Окремо

---

⁹⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych. Inwentarz starostwa Łuckiego, Województwo Wołyńskie, Powiat Łucki. 1766-1774 S. 2

люстратори звернули увагу на різників і інших виду зайнятості населення яке проживало поза замком повинні були сплачувати холовщизну⁹⁷.

Міське населення за люстрацією 1789 року розвивалось вкрай погано. До причин слід віднести не велику чисельність християн, християни були як правило поділені на дві партії, що слугувало постійним суперечкам між ними⁹⁸. В цілому, міста в останній чверті XVIII ст. в яких християнська громада не була великою зазнавали занепаду. А. Сендульський вважає, що причиною занепаду міста також є занепад православної церкви і Луцьк певною мірою ставав польським по культурі і життю містом, хоч якщо на це дивитись зі сторони національних громад, то це не так⁹⁹.

З люстрації дізнаємось що у місті проживали католики, вони записані як «значно осілі»¹⁰⁰. Розвиваючи питання національностей, слід вказати, що місто Луцьк є багатонаціональним містом, адже в цьому мешкали вірмени, українці, волохи, татари, євреї, караїми та угорці. Усі вони доклали особливого культурного збагачення міста, тож місто можна вважати досить специфічним споглядаючи на його строкатість населення.

Найбільшою та ключовою у місті була християнська громада, яка була корінною на даній території, досить складно між християнами розділити кількісно скільки було католицької віри, греко-католицької та православної. Очевидно, що більшою мірою до католиків належали поляки, до двох інших належали українці¹⁰¹. Додатком до цього може слугувати те, що в місті було багато християнських святинь.

Єврейська громада була другою найбільшою громадою після християнської, яка відігравала важливу роль в міському побуті та економічній інфраструктурі міста. Так євреї отримували права жити вже в

---

⁹⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych. Inwentarz starostwa Łuckiego, Województwo Wołyńskie, Powiat Łucki. 1766-1774 S. 3

⁹⁸ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 55

⁹⁹ Сидоренко О.Ф. Торгівля. Історія української культури у п'яти томах. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть. Київ, 2003. С. 1056–1086

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 55

зведених будинках, окрім того їм надавалися пляци в власне користування, що викликали розлади серед християн. Корчми, шинки це була чи не одна з найголовніший сфер зайнятості євреїв, вони приносили євреям-орендарям достатні прибутки, зиск з цього мали і намісники міста через право пропінації¹⁰². Подібна ситуація була і в інших містах воєводства, євреї там також активно використовували шинки, корчми, в цілому торгівля спиртними напоями це було більш ніж звичне заняття для євреїв в останній чверті XVIII ст¹⁰³.

Іншим важливим для євреїв видом зайнятості це була торгівля. Євреям вдавалось уміло продавати товари сукенні, блаватні, коріння та шкіри. Особливістю євреїв в торгівлі було те, що безпосередньо вони не їздили за товаром, щоб торгувати «з першої руки», люстратори вказували, що усі товари для них привозили купці з Бродів, також зустрічаємо, що купців називали «перекупами»¹⁰⁴.

У місті позиція щодо економічної діяльності євреїв була різна, це було зумовлено характеристикою луцьких євреїв, про яких люстратори писали що є дуже азартні, які прагнули отримати великі прибутки. А це за собою тягне ненависть і заздрість до інших, що власне може викликати спірні ситуації. Очевидно були й ті, які торгували «в міру» і швидше берегли свою збагачення, та сплачували всі внески.

Люстратори мали специфічну позицію щодо євреїв і винесли потребу створення чіткого перепису єврейського населення, для того, що з них потім можна було ефективно брати податки. Однак здійснити такий перепис було дуже складно і люстраційна комісія не стала це виконувати, євреї ці задуми знали і намагалися усіляко уникати подібного, для цього вони блукали по містах, жили якийсь час не вдома, у містах ховалися в власних будинках, льохах¹⁰⁵. Таке ставлення євреїв до перепису суперечить їхньому повір'ю, яке

---

¹⁰² Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 56

¹⁰³ Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Ужгород, 2018. С. 125

¹⁰⁴ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 55–75.

¹⁰⁵ Там само.

говорить, що коли євреї будуть пораховані, то вони стануть приречені до загибелі. Тож здійснити перепис євреїв було б можливе через масштабні урядові акції.

В своїй економічній діяльності євреї також мали достатні прибутки від оренди будинків для обивателів, які приїжджали в місто на суди, сейми та інші зібрання. Люстратори отримали від кагалу трьохлітні реєстри пропінанції (меду, горілки, пива), з чого вкотре було зроблено висновок про добрі прибутки від чопового у королівських містах. Члени комісії мали особливе доручення пильнувати за непорушним виконанням сплат цього державного податку¹⁰⁶.

Свої помешкання, євреї, будували досить в хаотичному порядку, розташовуючи їх досить поруч один біля одного без якихось позначок чи маркування. Через це луцький староста вніс пропозицію проводити поліцейний нагляд, який мав рекомендувати як та де розміщувати комини в єврейських будинках¹⁰⁷. Такі пропозиції виникали у містян досить очевидно, адже хаотична та тісна розбудова Луцька часто призводила до великих наслідків після того як пожежа поширювалася з одного кварталу на інший. Існує задокументований люстраторами випадок про те, що під час одної пожежі погонь швидко переходив з будинку до будинку, можемо здогадатись що це було викликано тісною єврейською забудовою¹⁰⁸. Загалом у розпорядженні люстраторів були ширші відомості про суперечки юдеїв із християнами на теми порушення їх прав забою худоби, позичених сум грошей тощо (окреслені питання досить лаконічно позначені у люстрації).

Іншою значною національністю в Луцьку були караїми, за дослідженнями О. Компан, серед караїм «були добрі виноградарі, ремісники і особливо купці»¹⁰⁹. Господарська діяльність караїмів значною мірою опиралася на низку привілеїв. Однак, на час проведення люстрації луцькі караїми вже не мали у

---

¹⁰⁶ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 56

¹⁰⁷ Там само.

¹⁰⁸ Компан О.С. Міста України у другій половині XVII ст. Київ, 1963. С. 122

¹⁰⁹ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 56

своїх руках оригінальних документів, бо вони були втрачені під час частих пожеж у місті, зокрема під час останньої пожежі 1781 р¹¹⁰. Відтак, довелося здобути витяги з Литовської метрики, аби надати відповідні документи люстраторам. Водночас вони висловлювали думку про те, що мали вживати ті ж привілеї і свободи, що й і луцькі євреї під іменем «рабанів». Чисельність караїмів в досліджуваний період була досить не значною що дізнаємось з люстрації 1789 року¹¹¹. На відміну від люстрації 1766 року їхня кількість була більшою.

В останній чверті XVIII ст. караїми розпочали займатися промислами, зокрема займалися «фурманкою», тобто перевізництвом, часто їздили в подорожі. Серед торговельної сфери караїми більшою мірою намагалися реалізовувати дрібний товар, також люстратори стверджують що караїми були більш старанними і ретельнішими порівняно з євреями. На думку люстраторів, якби караїмів було більше за євреїв, економічна ситуація в місті була б кращою¹¹².

Також чільне місце в міському соціумі міста займала вірменська громада, яка створила свою юридику в місті в кінці XVII ст.¹¹³. У XVII ст. в Луцьку налічувалося 11 вірменських сімей¹¹⁴, а в 1783 р. парафія вже не діяла.

Угорці не були представлені так як вищі згадані національності, відомо з люстрації про угорця який проживав в Луцьку, він орендував кам'яницю, і жив в ній біля ринку, тож швидше за все можна вважати, що він належав до заможних купців міста¹¹⁵.

Міське суспільство було задіяне не лише навколо міських потреб, також містяни могли працювати на полях, контролював це Францішек Салезій Мошинський як намісник діничного війтівства луцького своїм іменем та іменем князя Казимира Чорторійського, окрім того від слідкував за тим, щоб

---

¹¹⁰ Дашкевич Я. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць. Львів, 2012. С. 128

¹¹¹ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 57

¹¹² Там само.

¹¹³ Дашкевич Я. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць. Львів, 2012. С. 128

¹¹⁴ Там само.

¹¹⁵ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 58

усі прибутки з ґрунтів, полів та сіножатей міста потрапляли в замкову скарбницю. Важливим інструментом цієї боротьби на час проведення люстрації 1789 р. стали скарги на окремих «повсталих і зухвалих» міщан. До них він відносив «фальшиві закиди» шляхетного Павла Дасткевича і його спільників. Скаргу намісника вйта варто сприймати і як відповідь на скарги міщан на його адресу.

Францішек Мошинський також окреслював обов'язки міщан серед міського населення, це зазначено в декреті 1757 р. Наприклад вказано те, що міщани можуть не виявляти послух вйтові і він повинен розглядати усі їх справи. Урядник в місті мав у своєму володінні три будинки, окрім того він мав воскобійня, міри, колоди, корці, гарнці, кварта, локті (йдеться про еталони мір і ваг) – все під печатями вйта. Він міг розпоряджатися сіножатами та підданими¹¹⁶. Його резиденція розміщувалася в його селі Ставрів, по приїзду йому було надано права на це село. Також вйт повинен був слідкувати за тим, щоб ятки не були пустими. Він контролював усі ярмарки які проходили в Луцьку і усі купці повинні були спершу отримати дозвіл у вйта а згодом займатись своєю правою.

Урядники також підпорядковувалися вйту і він мав право половину з них обирати самотужки, інших з поспільством, урядники повинні були розглядати та відправляти апеляції міщан до вйта. В останній чверті XVIII ст. князь Чорторійський видав привілей, за яким було сформовано уряд віцевйта.

В 1780 році в Луцьку загальним судом став магістратський та вйтовські суди, які практикувались до кінця століття. Під час суду в залі могли бути присутні жовніри зі зброєю для забезпечення порядку.

Суспільство такий благоустрій не завжди влаштовував, тож містяни прагнули змін, зміни асоціювалися з Павлом Дасткевичем, він був серед міських урядників магістрату, а в кінці 1780-х отримав статус бурмістра¹¹⁷. Він активно співпрацював з Криштофом Медецьким під час Чотирилітнього сейму

---

¹¹⁶ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 60

¹¹⁷ Там само.

(1788 – 1792), обидва вважали за необхідне реформування Речі Посполитої, зокрема вони вважали про необхідність збільшення прав міщан. Павло Дацкевич був учасником обговорення щодо реформування міського життя¹¹⁸. У справі міського реформування взяли участь лише королівські міста (було представлено 141 місто) і як наслідок з'явився «Закон про вільні королівські міста» у Речі Посполитій від 18 квітня 1791 р¹¹⁹.

Однак у своїй діяльності Павло Дацкевич отримував в свою адресу критику з вигляді скарг, так намісник Мошинський скаржився люстраторам, що той проводить надто активну діяльність в місті. Зокрема, як повідомлялося, що він проголосив надзвичайні збори міщан, на яких підмовив міщан виборів не тоді коли прийнято їх проводити, саме через це в того хто скаржився є підстави вважати про підкуп Дацкевичем міщан. Окрім того в скарзі повідомлено, що після того як він отримав міський уряд він не провів присягу перед міщанами¹²⁰.

Порушення Дацкевича доповнюють і фінансові справи, де не проводилися обрахування прибутків і витратів. Це могли слугувати однією із причин, чому у місті був занепад, адже прибутків було недостатньо. Окрім економічної сторони, почала занепадати судова система. Ян Хромович також скаржився і вказував на те що усі сфери міського життя були в занепаді, порушувалися права міщан.

Також люстраторами повідомляється що Павло Дацкевич фігурує в занепаді духовного життя міста. Список порушень норм міського життя був продовжений посяганням на вибори, їх таємність тощо¹²¹. П. Дацкевич та коло його прихильників мали можливість дати відповідь на зафіксовані закиди. В цілому вони повідомляли що особливий занепад прийшов разом з Дацкевичем.

---

¹¹⁸ Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини ХХ століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. С. 170

¹¹⁹ Там само.

¹²⁰ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 60

¹²¹ Там само.

В свою чергу Дасткевич від всіх звинувачень відмовлявся і їх заперечував, аргументуючи тим, що він вкладав свої кошти в розвиток міста, права міщан не порушував і жодних махінацій з скарбницею не проводив. Він додавав, що всі справи вів чесно і в змову ні з ким не ставав.

Підводячи підсумок даного розділу можна дійти до висновку, що населення міста Луцька було багатонаціональним. Досить часто згадується про суперечки між національностями як правило через економічну структуру міста. В цілому вище вказані факти міської суперечності досить негативно поклалися на міське суспільство і Луцьк протягом другої половини XVIII ст. зазнавав значних економічних втрат та руйнувань, а ліквідувати їх повною мірою до останнього десятиліття, як видається, не вдалося. Загальна тенденція міського життя демонструє що політика надання привілеїв не ефективна і створювала розголос серед населення¹²². Населення сіл луцького старства не було багаточисельним. Селяни працювали у сільських господарствах, сплачували податки та відбували повинності.

---

¹²² Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 60

РОЗДІЛ 3. Економічний розвиток староства

Місто Луцьк у XVIII ст. часто називають як «столичне місто» Волинського воєводства, воно й не дивно, адже місто впевнено мало важливу роль в соціально-економічному житті воєводства. Окрім того що місто було центром воєводства, воно ще й було центром Луцького повіту, гродового староства, тобто місто було у власності королівського маєткового комплексу, у центрі міста був замок, він відносився до володіть на правах «доживоття»¹²³.

В другій половині XVIII ст. Луцьке староство було у володіннях Юзефа Клименса Чорторийського (1741 – 1810), він в свою чергу був стольником Великого князівства Литовського починаючи з 1764 року. Маєтність у вигляді староства йому було надано в 1766 р., окрім того, того ж року під його підпорядкування було надано уряд луцького ключника¹²⁴. Усі ці приналежності він отримав від батька – князя Станіслава Чорторийського. Станіслав Чорторийський в свою чергу Луцьке староство отримав від короля Августа III 25 квітня 1763 р. як цесію по Міхалу Фридеріку Чорторийському (1696 – 1775)¹²⁵.

---

¹²³ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 65

¹²⁴ S[ulimierski] F. Łuck. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: F. Sulimierski i W. Walewski, 1884. T. V : Kutowa Wola – Malczyce. S. 778 – 792.

¹²⁵ Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. Warszawa, 1845. T. 2. Cz. 2. 1431 s.

Аналізуючи люстрацію 1765 року слід зазначити, що вона проводилася з метою аналізу та підрахунку наявних помешкань і меншою мірою з метою пояснення. Так, описуючи замок, вказується що існує в'їзд до нього зі сходу через міст від Бернардинів, пізніше цей міст згадується в люстрації як міст на який не вистачало коштів на його відновлення в разі пошкодження. Минувши міст люстраторам зустрічаються доми і дворки, будинки в'їзні «Domy wiezdne», тобто будинки в яких можна було зупинитися приїздивши до міста.

Будинки зустрічаються різні, адже на в'їзній частині люстраторам трапляються і будинки єврейські і католицькі і «Ruś», тобто українці, християни. Все ж від моста, тобто в'їзду в місто і до замку мешкають різні групи населення, ремісники, купці, різні групи віросповідань, тощо. Хто має в своєму володінні ґрунти той чинш платять. Рухаючись до замку, замок був обмощений рівом, земляний насип який зветься фосса «fosa» був зведений штучно для надійного укріплення і вже зазнав певних пошкоджень. В'їзд до замку можливий через ще один міст, який покладений через рів. В'їжджаючи в замок по правій стороні видно перший, двох поверховий будинок, перший поверх якого належав луцькому наміснику. На другому поверсі зберігаються книги поточні, тобто книги з інформацією про Волинське воєводство, в цілому цей будинок люстратори описують як недбалий, з поганою стелею та дахом¹²⁶.

Другий будинок, який описують люстратори в замку має три поверхи. На першому складають депозити тож це можна вважати скарбницею, адже збирали чинш і інші види податку. На третьому поверсі зберігаються книги гродські, тобто книги про місто, могил бути певні документи які потім отримували юридичну силу. Також, люстратори описують цей будинок в поганому стані, стіни руйнуються, дах поганий і після великого дощу книги руйнуються і відповідно частина втрачається.

Також люстратори описують ще один будинок, вже по ліву сторону, цей будинок був великий і призначений для суду, в будинку було декілька залів,

---

¹²⁶ Archiwum Główne Akt Dawnych. Inwentarz starostwa Łuckiego, Województwo Wołyńskie, Powiat Łucki. 1766-1774 S.4

один з яких був призначений для власне проведення судового процесу, інший для зборів місцевої знати.

Люстратори 1765 року обмежувались не лише містом, але і описували села які відносились до Луцького староства. Тож відповідно до аналізованого документу розглянемо характеристику тих сіл які вказані.

Село Красне «Krasnego» це одне із сіл яке описували люстратори, вони повідомляють про 19 господарів будинків, усі вони мали певні наділи. В селі було 13 конів, у когось по 2 а в когось жодного, волів було менше, лише 5, так само у когось було два, у когось жодного. Всього мешканці мали 40 полів для обробки, та по одного огороду, що слугувало надавало змогу мешканцям стабільно сплачувати податки і забезпечувати себе. Всього на люстрацією 1765 року на рік було сплачено 150 злотих. Хіберну, тобто податок до Речі Посполитої вони не платили¹²⁷.

До повинностей селян також належало від'їзд в далеку дорогу, чи то позбуватися свого товару прода.чи його, чи то їхали за необхідним для себе товаром. В цілому будинки села Красне не відрізнялися чимось від будинків інших сіл. Часто-густо це не добре доглянуті будинки, які можуть протікати під час дощу. В старости села будинок був кращим, присутній камін муrowаний, глиною оббитий, а це ознака це звичайного помешкання. Будинки були дерев'яними, були двері, вікна на завісах.

Наступне село про яке люстратори внесли нам відомості це село Олежов «Oleszow». Дане село має кордони з Новоставом, Полодкою, Гнідавою та Оршовцем. Проблемою даного села була відсутність лісу, а тому на деревом їм потрібно було вирушати в дорогу до інших сіл. В селі є корчма, але не в'їзна, тобто в ній неможна було зупинитися, а лише перепочити. Вона була дерев'яна з хворосту плетена тобто якістю вона не відзначалась. Повідомляється, що за негоди вона мала поганий вигляд. В селі є винниця забезпечена котлами, яку за потреби потрібно було обслуговувати. Для цього могла бути поставлена окрема людина, або ж селяни по черзі цим займались.

---

¹²⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych. Inwentarz starostwa Łuckiego, Województwo Wołyńskie, Powiat Łucki. 1766-1774 S.6

В цілому будинки в даному селі були звичайними, як правило з лози плетені глиною обліплені мали в собі піч, зрідка комени. Один будинок з вигляду гарний був відданий в оренду пану Бентковському. Селяни з земельних наділів мали дуже не багато, всього лише чверть поля, лише 17 жителів мали повне поле. Всі були наділені городами, коні та воли також були присутні в селян, зокрема на село було 61 коней та 37 волів. Мельник від даного села повинен був платити по 24 злотих на рік, також він повинен був забезпечити відпрацювання вдов, так як їм не було з чого платити податок¹²⁸.

Наступне село, яке розглядається в старостів село Кульчин («Kulczynu»). Одна частина села існує як і інші села а інша частина належала до біскупа. Кульчин межує з архімандритством Жидичинським в сторону Луцька, з Небіжкою, Рожищами та Клепачовом. В даному селі була присутня пекарня, за якою по черзі селяни повинні були доглядати, але усі нею могли скористатись. Загалом будинки в Кульчині не відрізнялися чимось від будинків інших сіл. Часто-густо це не добре доглянуті будинки, які можуть протікати під час дощу. В старости села будинок був кращим, присутній камін мурований, глиною оббитий, а це ознака звичайного помешкання.

Будинки були дерев'яними, були двері, вікна на завісах. В'їжджаючи від Жидичина була присутня корчма, вона була в досить не поганому стані, з пофарбованими стінами. Так як село розташовувалося поруч з річкою, був присутній пором, якій відігравав торговельно-економічну функцію. Село володіло великою винницею, в якій була солодовня, яка забезпечувала краще виробництво пива чи горілки. Також маючи родючі посіви хмелю, жителі його використовували не лише для пива, але і для годування волів, це допомагало швидше вирости великих волів і їх продати.

Окремо люстратори надали інформацію про селян, як голів сімей було 50, усі вони мали огороди. Однак усі вони були різними і хтось щоб обробити зевлю мусив працювати 5 днів, а хтось 2 дні. Були присутні в господарствах воли та коні, останніх було більше. Особливою діяльністю селян було те, що

---

¹²⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych. Inwentarz starostwa Łuckiego, Województwo Wołyńskie, Powiat Łucki. 1766-1774 S.7

вони возили дрова до олешовської оренди, так як там село як правило розміщувалося в степовій зоні. Також дрова возили до міста, на відновлення моста.

Село на рік повинно було сплатити 560 злотих податку в замкову скарбницю. Оренда карчемна в Кульчині складала 2360 на рік. Сумарний прибуток староства з вище вказаних сіл складав 16282 злотих 19 грош¹²⁹.

У 1789 р. до переліку сіл які входили до Луцького староства ми відносимо Голешів, Свож, Красне Радомишль, Кольчин. Важливо додати, що ці села були включені в Люстрацію Луцького староства в 1789 р.¹³⁰

Тож відповідно до вищевказаних фактів можна визначити, що представники княжої династії Чорторійських Переважну більшість часу XVIII ст. були очільниками над «столичним містом» Волинського воєводства. В другій половині XVIII ст. в контексті Волинського воєводства було проведено дві люстрації, в 1765 та 1789 рр. Перша у нашому випадку досліджена в контексті міста Луцьк та прилеглих до нього сіл які згадані в люстрації. Друга ж більшою мірою досліджена лише в контексті міста Луцьк. Тож спершу дослідити основні аспекти соціально-економічного життя та розвитку Луцького староства в визначений нами період спробуємо за допомоги люстрації, яка були здійснена в 1789 р.

Даний люстраційний документ польською мовою слід вважати слід вважати достатньо наповнений, та вірогідний, місткий адже в собі має багато інформації про поселення, економічний характер поселення та інше. Даний документ є досить репрезентативний, місткий з великим інформаційним потенціалом і особливо з точки зору урбанізаційних процесів¹³¹. Люстраційний акт зберігся в оригіналі у вигляді оправленої книги у Головному архіві давніх актів у Варшаві (Archiwum Główne Akt Dawnych w

---

¹²⁹ Archiwum Główne Akt Dawnych. Inwentarz starostwa Łuckiego, Województwo Wołyńskie, Powiat Łucki. 1766-1774 S. 7

¹³⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. Oddz. XLVI. Sygn. 20. 382 s

¹³¹ Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів / Укл. Р. Майборода. Київ, 1999. С. 122

Warszawie), а його копія XIX ст. випису з луцьких гродських актів – у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві¹³².

Слід зауважити що даний документ комісари якій його готували мали його подати у трьох примірниках¹³³. Наукове дослідження вірогідних фактів отриманих з даного документу та введення їх в науковий матеріал надасть більше розуміння історії Луцька. Критичний аналіз та опрацювання таких та подібних архівних документів сприятиме більшому вивченню та осмисленню історії Луцького староства та в цілому Волині в ранньомодерну добу.

Люстрації, насамперед, більшою мірою були проведені з метою обрахувати прибутки, податки та різницю між ними в селах, а також прибутковості цих сіл та міст і подальше оподаткування королівщин¹³⁴. Як ми пригадували раніше у Волинському воєводстві, як і в інших українських воєводствах Речі Посполитої, у XVIII ст. було здійснено та захищено перед судом дві генеральних люстрації, які проводилися в 1765 і 1789 рр. відповідно¹³⁵. Для обидвох люстрацій ставили ту ж мету про яку ми вказали раніше.

Тож, розглядаючи люстрацію 1789 року, дана люстраційна акція, була здійснена польським урядом в 1789 р. на основі постанови Чотирилітнього сейму від 30 травня¹³⁶. Своєю постановою Сейм запропонував створити комісії у складі трьох обивателів з воєводства чи повіту, вони в свою чергу не формувалися сеймом, а на рівні воєводств¹³⁷. Кандидатами до членів комісій могли бути лише ті, хто не мали у своїй власності королівщин¹³⁸. Таким чином люстраторами Луцького староства були обрані: волковийський чесник Людвік Шеміот, королівський шамбелян Кастан Аксак та Євстахій Стецький¹³⁹.

---

¹³² Там само.

¹³³ Кісь Я.П. Джерела до демографії українського феодального міста (XVI – XVIII ст.). Архіви України. 1973. № 2 (118). С. 24–27.

¹³⁴ Майборода. Л. Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст. *Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів*. Київ, 1999. 314 С. 133

¹³⁵ Там само.

¹³⁶ Сташевский Е. Д. История докапиталистической ренты на Правобережной Украине в XVIII – первой половине XIX в. Москва, 1968. С. 105

¹³⁷ Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст. *Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів* / Укл. Р. Майборода. Київ, 1999. С. 110

¹³⁸ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 65

¹³⁹ Там само.

Після того як були обрані члени, люстраційна комісія розпочала працювати у липні 1789 р., про що було повідомлено у ратуші міста Луцька шляхетних міщан з «цілим магістратом». Від початку роботи за кілька тижнів робота опис поселень був закінчений, однак офіційне затвердження люстрації переносилося і за прохання вйтівських та старостинських намісників люстрація була затверджена у кінці вересня 1789 року.

Наприкінці XVIII ст. на території Волинського воєводства загальна кількість міських поселень була в чисельності понад 110 міст і містечок¹⁴⁰. Щодо кількості димів, місто Луцьк в цей період посідав шосте місце після таких великих на той час міст, як Дубно, Острог, Кременець, Заслав і Костянтинів¹⁴¹. Наприкінці XVIII ст. місто користувалося усіма шансами для економічного відродження та піднесення, хоч і в повній мірі такі наміри не вийшло здійснити. Важливими факторами для розвитку міста було те, що Луцьк мав важливі торговельно-економічні відносини та шляхи з містами Волині, Галичини, Поділля, Київщини, а також Лівобережжя, Польщі, Австрії, Росії.

Додамо й те, що місто користувалося правом складу, яке інколи по приїзду ігнорували чужоземні купці. Все ж, маючи хороше географічне розташування місто Луцьк не випереджав вказані вище волинські міста, вони ж значно випереджали Луцьк, в якому мало занепад а згодом дуже повільно відновлювалось власне міське господарство, яке в свою чергу занепадало через війни, епідемії, постої військ, численні соціальні та релігійні протиріччя¹⁴².

Важливо й те що на вказані вище процеси накладалися загальнодержавні процеси які також в певній мірі вели до занепаду усїєї Речі Посполитої. Місто Луцьк розташовувалося на околицях річки Стир, і річна немов обтікала місто

---

¹⁴⁰ Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку». Дніпро, 2018. С.140

¹⁴¹ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 60

¹⁴² Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку». Дніпро, 2018. С.140

з трьох сторін. Окрім того річка яка була дотична до міста мала хороші характеристики по ширині та інші для сплаву – на кільканадцять миль на південь¹⁴³. Даний географічний фактор позитивно сприяв для фортифікації та обороні міста, а також для створення торговельних зв'язків з містами регіону. Щодо цього слід пригадати спостереження професора Василя Домбровського, який приїздив в місто наприкінці 1830-х рр. і докладно познайомився із луцькою старовиною і серед іншого зауважив про потенційні можливості водних ресурсів – «хоч Луцьк зі всіх сторін оточений річками, міг би мати багато зручностей для торговельних оборотів, але крім дрібної суєтливої діяльності євреїв у Луцьку не можна помітити великої промисловості...»¹⁴⁴.

В останній чверті XVIII ст., як і в попередні часи, міська економічна організація перебувала в недалекому розташуванні ключових організацій, цехів та інших важливих будівель від річки Стир та Глушець, що само собою говорить про важливість цих річок в економічній структурі. Річка Глушець протікала недалеко від каштора отців василіан і впадала в річку Стир¹⁴⁵. На тому місці де розташовувався князівський палац в 1789 році був збудований новий будинок, який згодом був відведений під Шляхетський дім¹⁴⁶. Про це у свій час також пригадував В. Домбровський, який вже у XIX столітті на місці розташування «палат» Вітовта застав повітовий суд та міський архів¹⁴⁷.

Люстратори описуючи міське поселення в той період часу ввели нововведення – «бажаючи кращий порядок запровадити на усіх будинках та помешканнях для ліпших відомостей встановити номери наказали»¹⁴⁸. Нумерація яку ввели люстратори значно покращили поселення з точки зору адміністративного устрою і полегшили роботу самим люстраторам, адже нумерація була зручною і її активно використовували в самій люстрації.

---

¹⁴³ Компан О.С. Міста України у другій половині XVII ст. Київ, 1963. 388 с.

¹⁴⁴ Домбровский В. Луцк. Киевлянин. Киев, 1841. Кн. II. С. 49–63

¹⁴⁵ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 55–75.

¹⁴⁶ Там само

¹⁴⁷ Домбровский В. Луцк. Киевлянин. Киев, 1841. Кн. II. С. 49–63.

¹⁴⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. Oddz. XLVI. Sygn. 20. S. 122

Так, відповідно до люстрації 1789 року в Окольному замку Луцька записано інформацію про 24 будівлі¹⁴⁹. Серед тих будівель спорудою в списку під номером 1 виступав безпосередньо замок Луцьк, він за записами люстраторів був обкладений цеглою, водночас він не був в хорошому стані і люстратори це описують як спустошення замку, цитата: «зараз більша частина муру не є доброю»¹⁵⁰. У замку фрагмент муру був вибитий «на канцелярії», в канцелярії були на зберіганні гродські та земські книги. Приміщення канцелярії за описами люстраторів мала досить хороший стан, споруда в собі включала судову залу, ще одну залу з вікнами «на проспект міста» а також окрему залу «для зібрання уряду». Вся будівля була збудована за кошти князя Чорторийського. Увагу привертаються шість пляців в Окольному замку і які були пустими, вони ж в собі становили понад 25% від усіх пляців даної локації.¹⁵¹ Однак вони були у власності опатства Жидичинського, його духовних особах та шляхті. Розглядаючи розміщення будинків то поруч з Окольным замком були розміщені будинки тогочасної міської верхівки.

Тут відповідно до розташування будинків утворилася вулиця, назву якої ідентифікують як «будинки поза замком Окольным» («*domy poza zamkiem Okolnym*»). В даній частині міста насамперед будинками володіли шляхтичі, князі, представники духовенства та міщани. Так як тут проживала міська верхівка, то найбільшим власником будинку був луцький староста князь Чорторийський, який у своєму володінні мав корчму. Неподалік від корчми був бровар, який був у власності луцького монастиря, тож і духовенство тут представлено. Іншими представниками даного кварталу були шляхетські двори, які займали вагому частину даної вулиці¹⁵².

Наступним місцем проживання була вулиця Троїцька, яка була переповненою ремісниками, міщанами, двориками шляхти, доховенством та

---

¹⁴⁹ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 55–75.

¹⁵⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. Oddz. XLVI. Sygn. 20. S. 122

¹⁵¹ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 55–75.

¹⁵² Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 55–75.

кам'яницями. Місцеві євреї в даному кварталі як правило мали корчми. Також є відомості про вулицю Ринкову, поблизу якої був ринок де вирувало економічне життя. Поблизу Ринка розташовувалась «кам'яниця міська ратушна», в якій вирішувалися важливі питання життя міста міськими урядниками¹⁵³. Про вулицю ринкову можемо також довідатись з зображувальних джерел, так в останній чверті XVIII ст. вулиця ринкова була намальована польським художником Казимиром Войняковським (1741 – 1812)¹⁵⁴.

В цілому тут нараховується 51 домогосподарств, будинків, із них 39 % були кам'яниці. З люстрації довідуємось що тут проживало лише два християнина, всі ж інші мешканці або власники були євреями. В цілому нерухомість більшою мірою була власністю духовенства – василіанам та іншим. Таким чином відповідно до опису будинків та вулиць можна зазначити, що місто не перебувало в хорошому стані, зокрема наявне погане покриття, будинки зі слідами руйнування які не відновлювали, також деякі будинки були без даху, та все ж залишається відчуття ще недавньої величі та могутності міста¹⁵⁵.

Особливістю міського поселення було те, що низка будинків мали власні назви і вже були пронумеровані а відповідно достатньо відомі містянам, так до прикладу «кам'яниця Пекло», «резиденція Ангеліка», «кам'яниця Щирського», «кам'яниця Новий Світ» та інші. Як правило ці будинки були розміщені недалеко ринку, тим самим розуміємо що вони були важливими, їх статус був високий і вони відігравали важливу роль в житті лучан¹⁵⁶. Люстраторами було описано усі вулиці та юридики Луцька та які варто було вказати. Окрім вище згаданих вулиць та кварталів в Луцьку були й інші, але менш відомі або важливі, наприклад: Широка на Жидовщині, Тильна поза Ринком, юридика Домініканська, Жидовщина, що поза вулицею Широкою,

---

¹⁵³ Там само.

¹⁵⁴ Кісь Я.П. Джерела до демографії українського феодального міста (XVI – XVIII ст.). Архіви України. 1973. № 2 (118). С. 24–27.

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 55–75.

Поперечна попід кармелітами до Стиру, Караїмська, юридика Вірменська та інші¹⁵⁷

В цілому в Луцьку вулиці виражені в певному порядку, де на вулицях біля замку живе верхівка населення, а далше від міста міські низи. Щодо поселень, то в 1775 р. у Луцьку люстраторами була вказано 597 димів¹⁵⁸. Щодо демографічного показнику слід звернутися до люстрації, в якій Ян Хромович, він же бурмістр Луцька подав обрахування кількості містян, відповідно до якого християни сягали 569 осіб, караїми та євреї 1074 особи¹⁵⁹. Досить різне трактування може мати дана чисельність, адже достаменно невідомо що під цими числами трактували люстратори. Чи загальну кількість населення яка перебувала саме в момент складання люстрації, а відповідно сюди могли б попасти небогі які не мають постійного місця проживання, або ж торговці які проїжджали повз і зупинились в Луцьку. Окрім того можливо під кількістю населення мали на увазі господарів, тобто голів сімей, бо в люстрації написано «душ» а не «осіб».

Це та багато іншого залишається не до кінця визначеним, і важливо розуміти що ці відомості збиралися для складання люстрації а тобто насамперед для фіскальної мети, а не для розпису кого було і скільки¹⁶⁰. Тим не менш, це досить не великий показник, який швидше за все не відповідав точності.

Однак є ще один шлях яким можна вирахувати населення. Підрахувати чисельність можна використавши загальний коефіцієнт жителів на один будинок. Беручи до уваги перепис населення Волинського воєводства 1789-1790 рр., загальне значення коефіцієнту диму дорівнює 6.5¹⁶¹. В свою чергу в люстрації 1789 року вказано про 466 будинків, таким чином за цим принципом населення сягає 3029 осіб. Очевидно дані підрахування досить умовні і можуть

---

¹⁵⁷ Там само.

¹⁵⁸ Там само.

¹⁵⁹ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 55–75.

¹⁶⁰ Домбровский В. Луцк. Киевлянин. Киев, 1841. Кн. II. С. 49–63.

¹⁶¹ Собчук В. Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець, 2017. 316 с.

підлягати критиці, адже з люстрації пригадуємо і про пусті пляци в Окольному замку які належали Жидичинському архімандритству.

Негоди та стихії також накладати негативний відбиток на місту, слід пригадати про велику пожежу яка сталася в 1781 році і через яку за даними М. Балінського та Т. Ліпінського, згоріло 454 будинки, дві кафедри і кілька святинь. Про цей випадок також згадано в люстрації, де вказано що багато будинків згоріли буквально за день, причиною чого стала пожежа яка виникла в будинку одного єврея¹⁶². Пожежі в досліджуваний нами період часу є дуже страшною стихією, адже переважна більшість будинків виготовлено з дерева, в яких максимум завіси металеві, про що довідуємось в люстрації¹⁶³.

В останній чверті XVIII ст. в Речі Посполитій довідуємось про намагання в цілому реформуватись державний устрій, збільшивши його ефективність на користь населення. Це пов'язано зі скаргами містян а також з спробами, часто успішними, інших держав втручатися в внутрішній побут міст Речі Посполитої. Слід більш детально роз'яснити які були скарги та звідки ми про них довідуємось. Так, в люстрації 1789 року так згадується про скарги лучан, які не завжди але як правило отримували відповіді старостинської адміністрації. Наявність скарг говорить про те, що люстратори детально опитували міське населення, містяни користувались загальнодержавною ситуацією і намагались недоліки які вони бачили в міському побуті сповістити скаргами. Ті скарги, які були на розглядах люстраційних комісій переважно мають філософськосвітоглядний характер. Це говорить нам про те що міське населення переживало піднесення правосвідомості і можливості відстоювати власні інтереси в усіх сферах міського повсякдення¹⁶⁴. Мотивом складених скарг була ідея процвітаючого міщанства як запорука успішної держави. Слід відмітити, що містяни часто складали скарги на євреїв, які мають в своєму розпорядженні пільги, в той же час як інші національні меншини живуть за усіма звичним правилами. Доля правди в такого роду скарг є, адже євреї

---

¹⁶² Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 55–75.

¹⁶³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. Oddz. XLVI. Sygn. 20. S. 125

¹⁶⁴ Там само

отримали чільне місце в економічній сфері міста. Річ у тім, що ті види занять якими займалися євреї, це торгівля, ремесла, урядники шинків все це було під старостинською протекцією¹⁶⁵, тобто завдяки цьому євреї не робили свої внески до загальних міських цехових плат.

Напругу між євреями та християнами в досліджуваний період не слід недооцінювати як історичний процес, адже містяни та цехмістри неодноразово закликали євреїв виконувати місцеві повинності, платити усі суми, та у відповідь отримували старостинські екзакуції та інші утиски¹⁶⁶. Своєю економічною діяльністю євреї встановили економічний контроль над ринком і згодом отримали документальні підтвердження на пусті пляци та ґрунти в місті і в тому числі на ринку. Саме тому ситуація була досить напруженою і через це між євреями та представниками інших національностей виникали протиріччя.

Як і в більшості міст Волинського воєводства так і в Луцьку цехи посідали важливе місце в соціально-економічному житті містян. В Луцьку провідне місце посідала цехова організація ремісників. За відомостями В. Отамановського саме організації ремісників створили міське право, міський побут¹⁶⁷. З активним розвитком цехів, активно розвивалось ремесло. Як і в інших містах воєводства, ремесло в Луцьку мало два види, неорганізовану, на практиці це позацехові ремісники і організовану – цехи¹⁶⁸.

З активними суспільним суперечками між національностями «Цехова братія» працювала над тим, щоб зберегти надані їй в XVI і XVII ст. від монархів свої привілеї («swobody і wolności»), це забезпечило б легшу працю і можливість не сплачувати певні внески¹⁶⁹. Очевидно, як тільки відбувалось порушення головних засад отриманих привілеїв представники цехів вели боротьбу за дотримання того, що було свого часу задекларовано владою. До

---

¹⁶⁵ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 60

¹⁶⁶ Там само.

¹⁶⁷ Отамановский В.Д. Развитие городского строя на Украине в XIV – XVIII вв. и магдебургское право. Вопросы истории. 1958. №3. С. 122–135.

¹⁶⁸ Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Ужгород, 2018. 340 с.

¹⁶⁹ Там само.

таких важливих пунктів для дотримання, були: незалежне обрання цехмістрів, підпорядкування учнів цеху, переведення ремісників під право цехмістровського суду, для того щоб отримати захист від різних перешкод які можуть статися¹⁷⁰.

Все ж в Луцьку в останній чверті XVIII ст. посилюється боротьба між ремісниками-юдеями, ремісниками-християнами; між партачами та цеховими ремісниками. Про загострення ситуації можна довідатись з люстрації, в якій вказано що відповідну заяву сформував та подав цехмістр кушнірського та кравецького цеху Василь Шидловський. Він стверджує, що через неправомірні дії євреї по відношенню до інших працівників, в цеху лишилось кілька осіб¹⁷¹. Зокрема було вказано, що євреї-ремісники намагаються відриватися від його цеху, не підпорядковуються йому і не сплачують «холдовщизни» що в цілому можна трактувати як не підпорядкування цехмістру. Податок холдовщизну вносили коли ставали під «цеховою зверхністю і захистом» тобто мали право здійснювати товарообіг на ринку, так як це право євреї-ремісники мали, вони і повинні були сплачувати відповідний податок, однак цього не робили.¹⁷². Такі випадки у Луцьку були зафіксовані письмово у протоколах руською (староукраїнською) та польською мовами¹⁷³.

Відомі й ситуації коли представники цеху намагалися добитися зверхності на кимось не правомірними діями, так були суперечливі ситуації між євреями та намісниками цеху. Умілий приклад до даної проблеми трапився в 1788 році, єврей-ремісник приніс до цеху плату і дав її, цехмістр взяв, але єврей поскаржився на цехмістра наміснику з заявою що цехмістр його обікрав. Через не наявність достатньо інформації в даному випадку намісний став на бік єврея. В результаті цехмістру було висунуто попередження з закликом не вдавати до подібного. Як стверджує П. Магочій, даний випадок

---

¹⁷⁰ Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.) / Відп. за вип. В. В. Кривошеїн. Дніпро, 2018. С.139–143.

¹⁷¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. Oddz. XLVI. Sygn. 20. 382 s

¹⁷² Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Ужгород, 2018. 340 с.

¹⁷³ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 55–75.

не є поодинокій і в даний період євреї задля своєї вигоди могли йти на такі несправедливі міри, подібне ставлення євреїв до цехмістрів були і в інших містах Волинського воєводства¹⁷⁴.

Маючи низку привілеїв євреї також мали певні обмеження, однак ці обмеження певною мірою були для того щоб зменшити контакти в економічній сфері між євреями та християнами. Євреям заборонялося приєднуватись до християнських ремісничих гільдій через що вони утворювали власні товариства назву яким надавали хавури. Євреї були вимушені їх видавати за релігійні братства, в яких об'єднувались ремісники. П.-Р. Магочій та Й. Петровський-Штерн стверджують що в хавурах функції були дуже подібні до православних братств¹⁷⁵. Наприклад в Луцьку в другій половині XVIII ст. об'єднання кравців створило кілька хавур.

Навколо Андрія Хігершпергейра столярі та ковалі були об'єднані в його цеху, даний цей був особливим, адже мав низку привілеїв, які йому надавали польські королі протягом XVI – XVII ст., привілеї надавали можливість успішно існувати цеху та впевнено здійснювати свою діяльність. Окрім того, важливими документами, що врегульовували діяльність цеху, були й диспозиції луцького старости. Так, 13 листопада 1784 року в місті Корець князь С. Чорторийський видав розпорядження, яке 11 жовтня 1785 р. облятував у земських луцьких книгах¹⁷⁶. Де від розпорядився, що усі бажаючі ремісники могли належати до цеху безкоштовно, не сплачуючи при цьому холдовщизну, однак навіть такі привілеї не надавали вкрай великого успіху в розвитку.

За записами Андрія Хігершпергера ремісники в Луцьку могли задовольняти потреби аптек, шкіл, монастирів, шляхетських двориків і надаючи свої послуги чи товари туди вони могли без проблем заробляти водночас будучи під захистом юридик. Часто-густо в таких випадках вони навіть не сплачували податок. Андрія Хігершпергера особливо звертає увагу

¹⁷⁴ Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Ужгород, 2018. 340 с.

¹⁷⁵ Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Ужгород, 2018. 340 с.

¹⁷⁶ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 55–75.

на збільшення кількості єврейських ремісників («ktorych wielka mnogość codziennie pomnaza się»)¹⁷⁷.

Особливістю євреїв-ремісників було те, що вони могли займатися низкою ремесл одночасно, наприклад бляхарством і міделиварством. Наприклад склярі займалися склом і водночас були столярами бо виготовляли для свого скла дерев'яні рами і все це відбувалося без відома цеху, а притягти до відповідальності по суті цехмістри не могли, адже як правило намісники ставали на бік євреїв-ремісників про що ми пригадували в ситуації раніше. Та коли цехмістр наважувався щось вдіяти з цим намісник відправляв йому пахолків (міських слуг), які перешкоджали цехмістру.

Важливий для огляду випадок відбувся 1788 року, коли єврея-ремісника було захоплено за наказом цехмістра, після того як намісник про це дізнався та переконався він наказав утримувати цехмістра у в'язниці. Лише після того як був здійснений викуп в кілька злотих цехмістр зміг повернутися та за умови що не буде переслідувати єврея-ремісника. Траплялися й інші порушення прав цього ж цеху. Зокрема, цех мав право вибирати штихове під час ярмарків та значніших торгів у місті, однак і тут зустрічав опір та заборону з боку старостинського уряду¹⁷⁸. Тож ці всі факти і ситуації досить негативно відзначалися на можливостях функціонування цеху, хоч і цехмістри неодноразово зверталися до намісників з даною проблемою, та на їхню користь питання як правило не вирішувались.

Очільником шевського цеху в місті був Миколай Дацук, цех в своє утримання він отримав 17 листопада 1677 року в Гданську від короля Яна III Собеська. Водночас з утриманням новий цехмістр в право для цеху отримав право вільно «гандлювати» взуттям та шкірами, а також отримав можливість брати пляц для розширення цеху і виготовлення шкіряних виробів. Однак з часом ті пляци перейшли під юрисдикцію інших осіб. Відмитимо, що негативно на роботі луцького шевського цеху відзначалися шевці-євреї які

---

¹⁷⁷ Там само.

¹⁷⁸ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 55–75.

працювали під протекцією старостинської адміністрації без відповідних грошових внесків до скриньки шевського цеху¹⁷⁹. Такі процеси були досить дивними якщо брати до уваги те, що загальна чисельність ремісників-євреїв була значно більшою ніж загальна чисельність ремісників-християн¹⁸⁰.

Сплата податків була досить різноманітною для населення. Так, для євреїв-ремісників існував податок за яким вони повинні були сплачувати 5 злотих від шкір які були продані в єврейських ятках. Даний податок за відомостями люстраторів йшов від євреїв до замкової скарбниці. Сплачуючи без затримать визначені плати, євреї отримали змогу «привласнити» вільність при купівлі шкір, взуття, хутра в місті і таким чином на ці товари створювали певну монополію.

Отож, ці та інші аспекти в існуванні цехів не могли позитивно на них накладатися, а навпаки, при не виконанні цих плат цехи могли занепадати, що і було однією причиною тому економічний розвиток Луцька бажав кращого. Окрім згаданих нами цехів, також в другій половині XVIII ст. в Луцьку існували малярський, різницький та рибацький цехи¹⁸¹. Містяни просили в люстраторів додати витяги з люстраційного акту 1663 р., адже в ньому були вказані екстракти попередніх привілеїв місту XVI – першої половини XVII ст. Люстраційна комісія хоч і брала до відома привілеї XVI і XVII ст., проте висловила думку про те, що привілеї та різноманітні до них умови з плином часу (а йшлося про документи 250-літньої давнини) втрачали свою чинність, тлумачилися містянами по-різному. Даний факт суперечності не може підлягати, адже до цього варто додати війни, пожежі та епідемії, які негативно відображались на чисельності лучан та життю в місті, адже як ми пригадували часто юридичні спекти також порушувались¹⁸².

---

¹⁷⁹ Города, местечки и замки Великого княжества Литовского. Энциклопедия. Минск, 2009. С. 150

¹⁸⁰ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 55–75.

¹⁸¹ Тхор В. І. Соціально-економічний розвиток Луцька удругій половині XVII–XVIII ст. Минуле і сучасне Волині. Тези доп. та повідомл. Волинської регіональної історико-краєзн. конференції. Луцьк, 1985. С. 204–208.

¹⁸² Собчук В. Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець, 2017. С. 200

В цілому, пільги, які мали б створити хороші умови для економічного розвитку міста створити суспільні розлади і суперечки між національними меншинами, в кінцевому результаті місто не розвивалось, а занепадало. Слід пригадати, що привілеї надавалися мешканцям міста ще в умовах належності Волині до Великого князівства Литовського, а згодом – Речі Посполитої. Таким чином спочатку судилися за «правом руським чи волинським», надалі відбувалося утвердження магдебурзького привілею Луцька та урівняння в правах містян луцьких із містянами віленськими та київськими¹⁸³.

Тож трансформація суспільства та держави вимагала перегляду наданих привілеїв, переглянувши які, слід було урівняти євреїв та християн, створивши однакові можливості для існування. Пояснення надання привілеїв євреям може пояснюватись тим, що останніх було менше за християн, і тому щоб вони могли нормально існувати були прийняті відповідні міри, однак чомусь до уваги не бралось що з часом єврейська громада збільшувалася в кількості на відміну від християнської.

Окремо від економічної структури населення люстратори звертали увагу на стан міста в цілому, до наших днів зберіглася досить важлива частина люстрації 1789 р., де представлено дані за назвою «Стан міста Луцька». Люстратори наголошують на занедбаний стан міста, міське зубожіння спричинене неефективним економічною структурою. Місто отримувало досить не великі прибутки, а тому його економічне піднесення було малоймовірним.

Оренда полів та мостового на річці Глушець складала суму всього 697 злотих і 2 гроши¹⁸⁴. З даної суми лише невелика частина виділялася на утриманні міста, тобто купівля дерева. Водночас з першої люстрації ми довідаємось що село Кольчин відвозили дерево в Луцьк як частину податку¹⁸⁵.

---

¹⁸³ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки». Острог, 2022. Вип. 33. С. 55–75.

¹⁸⁴ Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.) / Відп. за вип. В. В. Кривошеїн. Дніпро, 2018. С.139–143.

¹⁸⁵ Перша люстрація. Що це?

В цілому річний дохід «столичного міста» складав 24.309 польських злотих і 10 грошей, власне це та сума яка йшла до диспозиції комісії Скарбу коронного¹⁸⁶. Люстратори вважають що визначений ними дохід є не достатнім та не справедливим для повноцінного існування міста, адже в місті є багато пляців «в заставах різним юрисдикціям», які б мали приносити фінанси в замкову скарбницю.

В цілому в люстрації 1789 року зазначено що місто велике, але місто занепадає. З іншої сторони мета люстраторів була фіксація а не пояснення чому такі привілеї чи чому такий стан міста, люстратори в цілому розуміли загальний стан міст Волині в другій половині XVIII ст., тому їх теза про загальний занепад міста слід сприймати вірогідною, але вона потребує додаткової аргументації.

Отже, економічна структура міста була подуровнена певною мірою на привілеях, наданих як правило в не досліджуваний нами період, а раніше, однак це покладає певні відбитки в останній чверті XVII ст. Місто Луцьк, користуючись географічним положенням мав в своєму активі успішну торгівельну систему, та не стабільну, як правило через пожежі та інші фактори.

Групи населення були поділені між собою, а тому економічна діяльність як правило не проводилась спільними діями, так єврей худобу купував як правило у єврея, а християни торгували здебільша з християнами, за для того щоб не робити вигоду євреям. Негативно впливали суперечки між цехмістрами та євреями, коли останні неохоче сплачувати податки та повинності, очільники цехів звертаючись до судів та пишучи скарги, позитивних відповідей не отримувати. Усі ці фактори негативно впливали на розвиток економічної структури міста. Села в Луцькому старості розвивались як правило однаково, розвивали та продавали худобу, обробляли свої господарські угіддя, сплачували податки та відробляли повинності. Ці процеси забезпечували стійке життя сільських поселень.

---

¹⁸⁶ Близняк М. «Його королівської милості» місто Луцьк наприкінці 1780-х років. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2022. Вип. 33. С. 65

ВИСНОВКИ.

Розвиток Волинського воєводства не був однаковий для усіх міст. На розвиток міських поселень на Волині впливала ціла низка як позитивних так і негативних чинників. До негативних чинників розвитку міських поселень можна віднести тяжке економічне і політичне становище Речі Посполитої в XVIII ст., яка переживала кризу і занепад. Після переходу Поділля до складу Речі Посполитої стимулювались міграційні процеси з Волинського воєводства, що було зумовлено наданням слобод. Несприятливими для зростання чисельності населення були набіги татар, часті пожежі, різні епідемії, а також квартирування військ в ході Північної війни 1700 – 1721 рр.

Серед позитивних факторів слід відзначити безпосереднє зацікавлення феодалів у розвитку міст, сума прибутків з яких була значно більша ніж з сіл. Надання містам магдебурзького права стимулювала процеси економічного пожвавлення, що також позитивно відобразилося на демографічному аспекті. Вдале географічне розташування робило Волинь одним з провідних центрів торгівлі. Велика кількість ярмарків стимулює розвиток таких приватновласницьких міст як: Староконстантинів, Олика, Корець, Славута, Ковель, Дубно, Острог та інші. З другої половини XVIII ст. Дубно стає провідним торговельним містом на Правобережній Україні. Розвивається мануфактурне виробництво. Економічний розвиток зазнає Корець, де діяли суконна, порцеляно-фаянсова та дві полотняні мануфактури.

В дослідженні соціальних та історико-демографічних питань важливе місце належить описово-статистичним джерелам, оскільки в них міститься інформація щодо кількості оподаткованого населення, розміри податків, соціальну структуру населення та стан і розвиток господарських об'єктів.

Місто Луцьк не дивлячись на всю свою тяжкість розвитку все таки намагається розвиватися насамперед завдяки торгівлі, адже промисловість часто спустошувалась чи то через війни, чи пожежі. Велику роль в життєдіяльності міста відігравали цехи, особливо роботи євреїв в цехах чи поза ними. Місто по чисельності населення не є найбільшим, водночас не є

строкатим, адже мешкали українці, вірмени, татари, волохи, караїми і євреї, а також угорці, де ключові позиції у житті міста посідала християнська громада.

Соціальну структуру можемо довідатись і завдяки опису будинків у місті Луцьку в 1789 р., де довідуємось про вулиці, де які будинки розміщувались і завдяки цьому можемо відтворити історію Луцька.

Проаналізувавши люстрації 1765 та 1789 років та дослідження які є в науковому обігу щодо цього, варто зазначити що люстрації в собі містять основні аспекти економічного та соціального життя міста.

Список використаних джерел та літератури:

1. Archiwum Główne Akt Dawnych. Inwentarz starostwa Łuckiego, Województwo Wołyńskie, Powiat Łucki. 1766-1774
2. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Archiwum Skarbu Koronnego. Oddz.XLVI. Sygn. 20. 382 s

Література:

1. Баранович А. Магнатское хазяйство на юге Волыни в XVIII в. Москва, 1955. 184 с.
2. Берковський В. Студії з історії Славутчини. Київ, 2008. 232 с.
3. Бирук М. Оподаткування міського та сільського населення острозької волості в кінці XVII – першій чверті XVIII ст. Острог: Вид-во Національний університет “Острозька академія”. 2012. С. 40–65
4. Бирук М. Острозька волость у кінці XVII – першій третині XVIII століть: дис. канд. іст. Наук. Острог, 2013. 200 с.
5. Близняк М. Інвентар міських волок Дубенського Спасо-Преображенського чоловічого монастиря 1755 р. *Острозька давнина*. Науковий збірник. Острог, 2015. Вип. 4. С. 177–192.
6. Близняк М. Регламентация економічної діяльності єврейської громади на Волині у середині XVIII століття (епізод 1759 р. з міської метрики Любара) // *Universum Historiae et Archeologiae = The Universe of History and Archeology = Універсум історії та археології = Універсум истории и археологии*. Дніпро, 2019. Т. 2 (27). Вип. 1. С. 70 – 83.
7. Близняк М.Б. Городяни Волині XVIII ст.: національний склад та конфесійні характеристики. *Збірка матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної конференції «Урбаністичні студії: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Дніпро, 25 квітня 2018 р.)* Відп. за вип. В. В. Кривошеїн. Дніпро, 2018. С. 35
8. Борилюк Д. Інвентарі Шепетівського ключа XVIII ст. як джерело до вивчення населення краю. *Наукові записки Національного університету*

- «Острозька академія»: Історичні науки. Острог, 2009. Вип. 14. С. 60–70.
9. Брянцева Т. Деякі питання визвольної боротьби трудящих мас в містах Правобережної України в першій половині XVIII ст. *Вісник Київського університету*. Київ. 1978. Вип. 21. 72 с.
  10. Вихованець Т. Частина історії. Історико-краєзнавчі нариси. Нетішин, 2016. 216 с.
  11. Ворончук І. О. Населення Волині в XVI - першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники: Монографія . Київ. 2012. 712 с.
  12. Гаталяк О. М. Суспільно-економічний розвиток Волині у складі Польщі у XVI-XVIII ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Географія*. 2016. № 1. С. 36.
  13. Дашкевич Я. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть. Збірник наукових праць. Львів, 2012. 128 с.
  14. Дашкевич Я. Розселення вірменів на Україні у XI-XVIII ст. Український історично-географічний збірник. Київ, 1971. Вип. I. 200 с.
  15. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730-х роках. Київ, 2020. 320 с.
  16. Довбищенко М. Данило Братковський у суспільно-релігійному житті Волині останньої третини XVII–XVIII ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. 2014. Вип. 17–18. С. 143–153.
  17. Домбровский В. Луцк. *Киевлянин*. Киев, 1841. Кн. II. С. 49–63
  18. Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури XVI–XVIII ст. Київ, 1966. 248 с.
  19. Карліна О. Соціальна структура населення міст і містечок волинської губернії наприкінці XVIII століття. *Альманах соціальної історії*. Випуск 10. 102 с.
  20. Кісь Я.П. Джерела до демографії українського феодального міста (XVI – XVIII ст.). *Архіви України*. 1973. № 2 (118). С. 24–27.

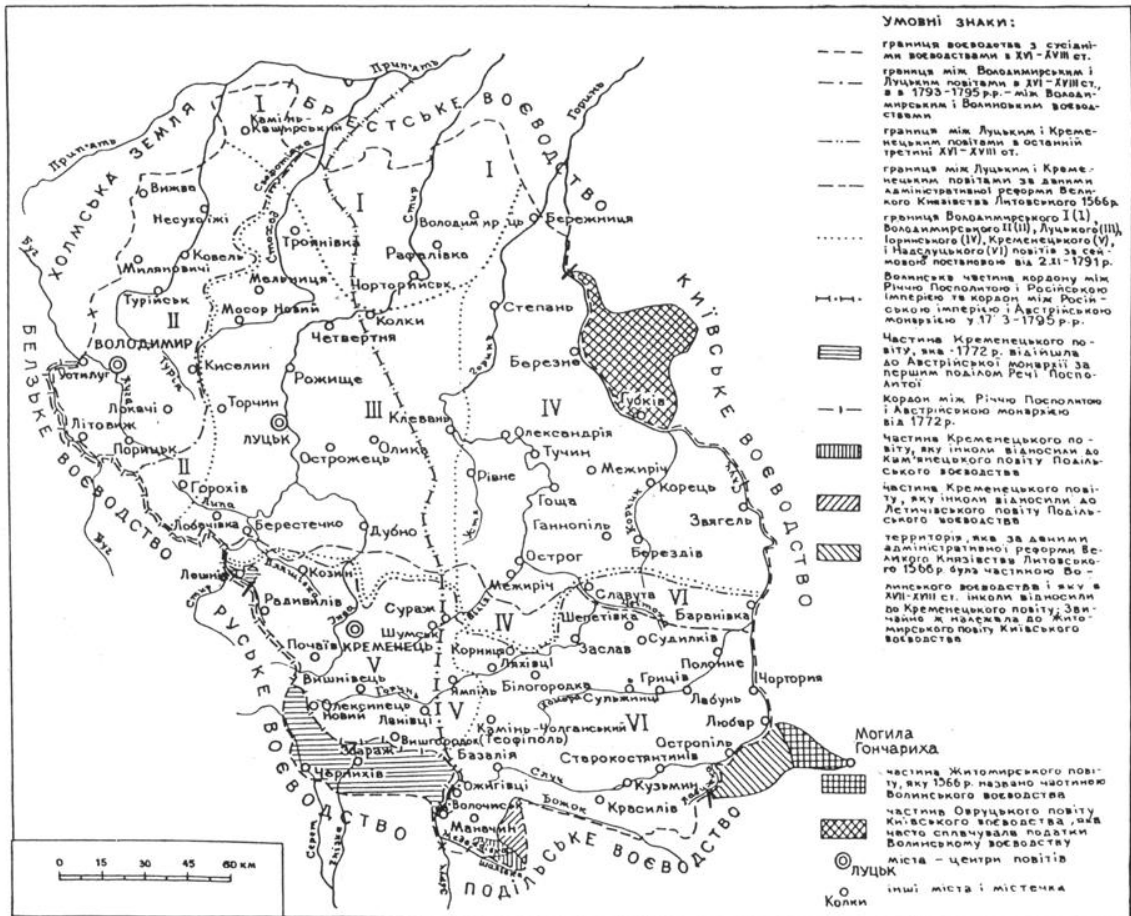
- 21.Ковальський М. Етюди з історії Острога: нариси. Острог, 1998. 288 с.
- 22.Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. Київ, 1963. 388 с.
- 23.Крижанівський О. Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України (XVIII – перша половина XIX ст.). Київ, 1991. 127 166 с.
- 24.Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів, 2012. 702 с.
- 25.Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року). Луцьк, 1992. 112 с.
- 26.Магочій П.-Р., Петровський-Штерн Й. Євреї та українці. Тисячоліття співіснування. Ужгород, 2018. 340 с.
- 27.Майборода. Л. Люстрації королівщин українських земель XVI – XVIII ст. Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів. Київ, 1999. 314 с.
- 28.Перковський А.Л. Етнічна і соціальна структура населення Правобережної України у XVIII ст. *Історичні джерела та їх використання*. Київ: Наук. думка, 1969. Вип. 4. 197 С. 45-55
- 29.Савченко О. Українсько-татарські політичні взаємини та соціальні комунікації у XVI – на початку XVIII ст.: дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук (доктора філософії): 07.00.01. Київ, 2019. 77 с.
- 30.Сидоренко О.Ф. Торгівля. *Історія української культури у п'яти томах. Українська культура другої половини XVII – XVIII століть*. Київ, 2003. С. 1056–1086
- 31.Собчук В. Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець, 2017. 316 с.
- 32.Фотинский О. Очерки по истории быта монастырских крестьян на Волыни в XVII–XVIII вв. Приложения. Труды общества исследователей Волыни. Житомир, 1910. Т. 3. С. 1–46.
- 33.Якубович М. Татарсько-Мусульманське населення Південно-Східної Волині XVI-XX століть: Історична ретроспектива. *Наукові записки. Серія «Історичне релігієзнавство»*. Острог, 2010. Випуск 2. 187 с.

34. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym opisana. Warszawa, 1845. T. 2. Cz. 2. 1431 s.
35. S[ulimierski] F. Łuck. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa: F. Sulimierski i W. Walewski, 1884. T. V : Kutowa Wola – Malczyce. S. 778 – 792.

Додатки

Додаток 1. Карта Волинського воєводства XVI – XVIII ст.

ВОЛИНСЬКЕ ВОЄВОДСТВО В XVI-XVIII ст.

Джерело: Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. 342 с.

Додаток 2. Маєткова структура димів 1775 року.

Маєткова структура димів 1775 р.

Таблиця 2

Воєводства	Дими								
	державні		шляхетські		духовні		разом		разом
	міські	сільські	міські	сільські	міські	сільські	міські	сільські	
Подільське	3191	13787	11337	51378	37	1923	14565	67088	81653
Волинське	2339	3204	20575	92739	503	6405	23417	102348	125765
Брацлавське	621	5473	5769	93017	—	194	6390	98684	105074
Київське	5376	22991	12179	60001	410	2984	17965	85976	103941
Разом	11517	45455	49860	295857	950	11506	62327	352818	416433

Джерело: Крикун М. Воєводства Правобережної України у XVI-XVIII століттях. Статті і матеріали. Львів, 2012. 702 с.